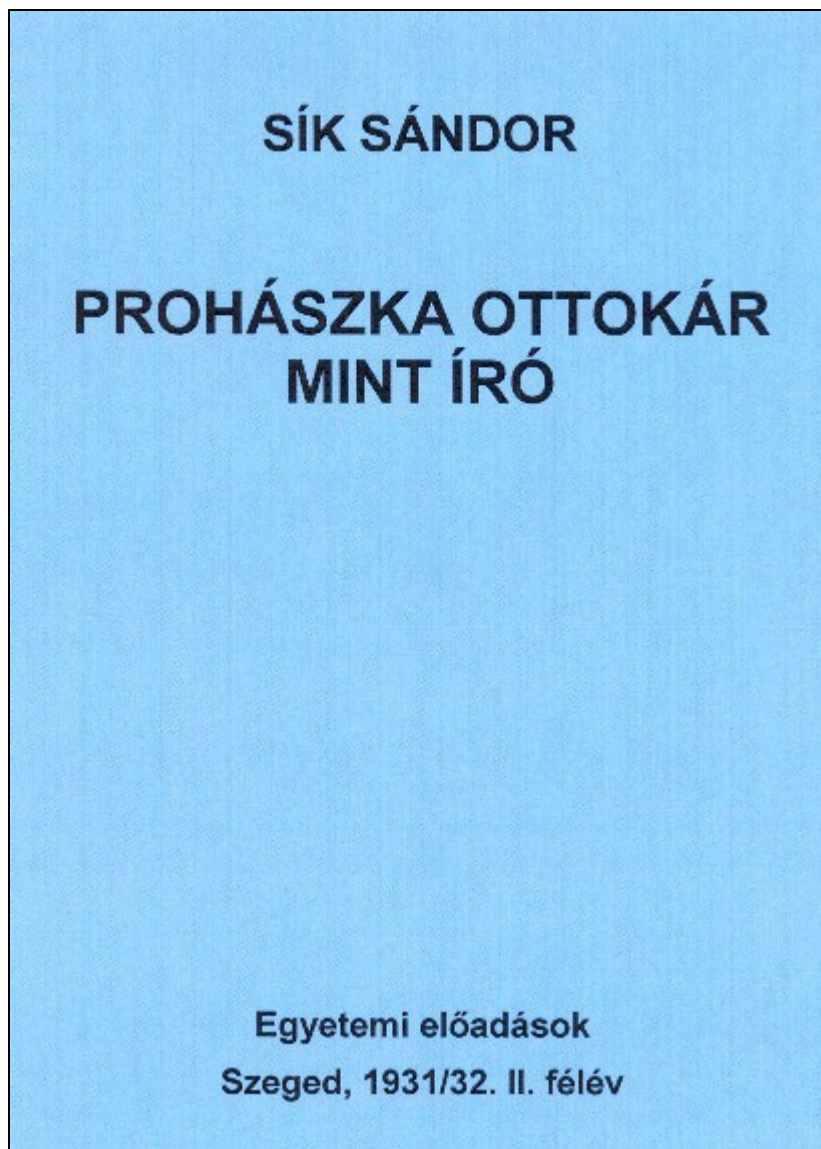

Sík Sándor

Prohászka Ottokár mint író

mű a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár (PPEK)
– a magyarnyelvű keresztény irodalom tárháza – állományában.

Bővebb felvilágosításért és a könyvtárral kapcsolatos legfrissebb hírekért
látogassa meg a <http://www.ppek.hu> internetes címet.

Impresszum

Sík Sándor
Prohászka Ottokár mint író

Sík Sándor egyetemi előadásai
Szeged, 1931/32. II. félév

Az előadásokat Tézsla József joghallgató jegyezte le

Lektorálta: Borián Tibor, Sch. P.

A könyv elektronikus változata

Ez a publikáció a szerző egyetemi előadásainak elektronikus változata. Az elektronikus változat a Piarista Rend Magyarországi Tartománya engedélyével készült. A művet lelkipásztori célokra a Pázmány Péter Elektronikus Könyvtár szabályai szerint lehet használni. Minden más jog a Piarista Rendé.

A lejegyzett előadásokat Staudinger Jánosné vitte számítógépbe.

Tartalomjegyzék

Impresszum.....	2
Tartalomjegyzék.....	3
1. Bevezetés: Prohászka jelentősége.....	4
2. Prohászka, az ember.....	6
3. Prohászka művei – műfaji csoportosítás szerint.....	9
4. Prohászka életpályája.....	12
a. Gyermekkor, tanulmányok 1858–1882.....	12
b. Életének második korszaka az esztergomi évek. 1882–1904.....	15
c. Egyetemi tanárság Budapesten 1904–1905.....	17
d. Székesfehérvári püspök 1905–1927.....	18
5. A tudós, a szónok és az író.....	24
6. Nem szépirodalmi művei.....	26
a. Tudományos cikkek.....	26
b. Publicisztika.....	27
c. Korai beszédek.....	29
7. Szépirodalmi jellegű művek.....	30
a. Zsengék (elbeszélések, útirajzok, napló, megemlékezések).....	30
b. Az ondavai vámos.....	33
8. Írói egyénisége.....	36
9. Írásai esztétikai szempontból.....	46
a. Atmoszféra.....	46
b. Képzelet.....	49
c. A művészi alakítás.....	53
d. Stílus.....	59
10. Fő művei.....	62
a) Föld és ég.....	62
b) A diadalmas világnézet.....	63
c) Elmélkedések az evangéliumról.....	64
d) Élő vizek forrása.....	65
e) Élet kenyere.....	65
f) Magasságok felé.....	65
g) Soliloquia.....	66
11. Befejezés.....	68
Függelék – Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái (ÖM).....	69

1. Bevezetés: Prohászka jelentősége

Amikor egy olyan íróról akarok előadást tartani, aki még csak nem is régen halt meg és aki kétségtelenül nagy író, talán nem indokolatlan néhány szóval számot adni arról, hogy mi készített arra, hogy ennyire részletesen és behatóan szóljak róla. Az írás életének csak egy, és éppen nem a legfontosabb és éppen nem a legtöbb időt igénylő része volt. Mégis akármilyen szempontból fogom fel a magyar irodalomtörténetet, akár a nagy egyéniségek korának, akár a nagy művek korának, akár szellemtörténetnek, Prohászka mint író is a legjelentősebbek közé tartozik, és az ő írói pályája Arany halála óta a magyar irodalomtörténetnek mindenképpen legjelentősebb fejezete.

Ezt a súlyos megállapítást néhány kevésbé súlyossal is szeretném megtoldani. Alig van magyar író, akivel foglalkozni aktuálisabb volna, mint Prohászkaéval. Benne van az ő életművében, írásaiban hűséges fotográfiája mindannak, ami a magyar közelmúltban lényeges történelmi mozgatóerő volt. Benne van minden probléma, amely a lelkeket megmozgatta, minden, ami életet, világot, társadalmat és nálunk lelkeket irányított, történelmet csinált. Benne van a ma is, mindenestül. Benne ég minden olyan kérdés, amelyen ma gyötrődünk, amelyből ma élünk, és amely miatt ma szenvedünk. Benne van az egyének és a köznek az egyensúlyt keresése és egyensúlyra jutni nem tudása; de az utak is az egyensúlyra jutásra; de a nemzeti életnek, a nemzeti gondolatnak, a nemzetet feletti általános emberi gondolattal való viaskodása is; a szociális kérdéseknek legfinomabb árnyalatai, az elméleti kérdésektől a leggyakorlatibb kérdésekig, már az egyéni életet, a karitást érintő oldalukról. De benne vannak azok a kérdések is, melyek a legnagyobbak, a kultúrának a kérdései, az európai kultúrának s gondolkodásnak a kérdései is. Mindezek ott forrtak az ő lelkének legmélyén írásaiban. Nem volt ember ebben az országban, aki annyira ezekben a nagy gondolatokban élt volna, és akit annyira eltöltött volna ezeknek a megoldani akarása, és az embereken való segíteni akarása. S éppen ezért ő is a váteszek közé tartozott, akik belátnak a jövőbe, a vátesznek, a művészléleknek a sejtésével, megérzésével, s akik utakat, igazodásokat mutatnak a jövőre vonatkozólag is.

Ha az ember foglalkozni kezd velem, azt gondolom, alig van a magyar irodalomban izgatóbb egyéniség, aki annyira vonzaná az ember érdeklődését, aki annyi kérdést vetne fel, s aki annyira problematikus volna. Izgató, bizonyos tekintetben zavarba ejtő már működésének ez a bámulatos sokfélesége is. Összegyűjtött munkái, amelyek azonban távolról sem teljesek, 25 vaskos kötetet töltenek meg. Hogy mennyire nem teljes ez a munka, azt mutatja az, hogy hiányzik belőle egész levelezése, amelyet hozzáértők minimálisan 15.000 levélre tesznek. De hiányzik belőle beszédeinek legnagyobb része is, mert hiszen annak a Prohászkaéknak, akit elsősorban szónoknak ismert mindenki, a 25 közül csak négy tartalmazza beszédeit. A szónoké, akit az emberek a legjobban ismernek, és amely mindenestre egészen különös és egészen nagyszabású, egészen elenyésző valami nemcsak az embernek, hanem az író Prohászkaéknak a teljesítményében is.

A szónok mellett senkit sem lep meg az, hogy Prohászka teológus is, aki a hittudomány problémáival szakszerűen, behatóan foglalkozik, nemcsak egységesen objektív tudományos szempontból, hanem az apologetának, a hitvédőnek szellemében, az embereken segíteni akarónak a szempontjából, aki keresi az Istennek és a modern életnek és a vallásnak kapcsolatát, összeütközéseit, és harmóniát iparkodik teremteni. Mindez a szónok mellett nagyszabású működést mutat, de még távolról sem elégíti ki Prohászka egyéniségét. Ha az ember ezeket a műveket olvassa, rájön arra, hogy a teológus mellett a szónok a legteljesebb értelmében szakembert, filozófust is talál benne, akit a filozófiának legalapvetőbb problémái minden más vonatkozástól függetlenül is évtizedeken át foglalkoztattak. A teológiai és apologetikai foglalkozásoktól függetlenül is, amely megint elég volna egy ember munkássága

betöltőjének. Ha emellé a szónok, teológus és filozófus mellé képzeletemben felsorakoztatom azokat az írásokat, amelyek egyéb tudományos problémákkal foglalkoznak, elsősorban a természettudomány (*Föld és ég*), aztán a társadalomtudomány különböző problémáival, ezekből is 3–4 kötetre valót kapok. Foglalkoznak pedig úgy, hogy nemcsak az apologétát látom bennük, aki csak alkalmilag tanulmányozza ezeket, hanem a szakembert, aki ezekbe belemélyed. Mindez önmagában is megkap.

Hozzáveszem továbbá azt a sok-sok kötetre való alkalmi jellegű írását, újságcikket, folyóiratbeli cikket, amelyeket minden különösebb szándékosság nélkül, felkérésre írt, és azt a sok beszédet, amelyek nincsenek meg hiteles gyorsírói jegyzetekben és még azt a sok levelet is, amelyek nincsenek kiadva, – akkor csak ezekből a tisztán alkalmi jellegű megnyilatkozásokból is éppen nem szegény munkásságú író életműve dereng ki. Immár a negyediké.

Mindezeket túl azonban nem lehet három lapot sem olvasni egyik könyvéből sem, hogy az ember azt ne érezze, hogy ez a szónok nemcsak szónok, ez a tudós nemcsak tudós, s ez az alkalmi író és újságíró nemcsak alkalmi író és újságíró, s ez a teológus nemcsak teológus, hanem költő is, a szónak legigazibb értelmében, aki saját hangján szól, és amikor szól, akkor nem úgy szól, mint a szónok, vagy mint a tudós, hanem úgy, mint a költők szoktak. Vannak munkái, amelyek elsősorban a költő megnyilatkozásai.

De a költőn túl, akit meg lehet találni többé-kevésbé minden művében, minél jobban belemélyed az ember ezekbe a könyvekbe, annál impozánsabban, szinte megdöbbentő arányokban bontakozik ki ezekből a könyvekből egy egészen különös, minden hétköznaptól, minden megszokottól lényegesen különböző, misztikus lélek, aki az ő mindennapi életén túl, amelyben velünk érez, és amelyet olyan sok oldalról látunk, egy egészen más életet is él. A felszín alatt egy másik folyó folyik, amelybe nem olyan könnyű leszállni. Ezt elsősorban naplói tárják elénk. Olyan világ ez, amely még alapos ismerői számára is döbbenetes meglepetés.

És ha mindezt a sokféle írást összegezem, amely két-három író életművének is elég volna, mégis kénytelen vagyok azt mondani, hogy ennek az egyéniségnek csak kisebb, lényegesen kisebb felét merítik ki, mert az élet gyakorlati tevékenysége vette el idejének és munkájának legnagyobb részét: a beszédek és az irgalmasság fantasztikus arányú gyakorlása, az emberek ezreivel való állandó szóbeli és levélbeli érintkezés. És amelletts mennyi ideje jutott részt venni egyesületek irányításában, sőt egy időben kényszerből még a politikában is. Ha az ember ezeket az arányokat elképzeli, igazat fog adni, hogy van valami izgató ebben az egyéniségben. Hogy lehet az, hogy egy emberben annyiféle van, és nem ellentmondásokat tartalmazó egyéniség-e vajon az, aki előttünk áll?

2. Prohászka, az ember

Ha elmélyedünk ebben az egyéniségben, akkor uralkodó benyomásunk legmegragadóbb érzése valószínűleg *Prohászka, az ember* lesz. Nem az író, nem a tudós, nem a közéleti ember, hanem akit, minden külsőt lehántva, emberien látunk. Azt szeretném kicsit közelebről nézni bevezetésképpen.

Az emberi nagyság érzése fogja el példátlan arányokban azt az embert, aki szerencsés volt közelébe kerülni – az emberi nagysága, a lángelme, a géniusza. Hogy értem ezt? Hogy lehet ezt megérezni? Nem tudok rá más feleletet adni: meg kell érezni. Valami titokzatos van a lángelmében, s ezt a fogalmakkal egészében ki nem fejezhető, szabatosan meg nem fogalmazható titokzatosságot érzi meg az ember. Érezzük, hogy olyan emberrel állunk szemben, akiben több van, mint amennyi számunkra hozzáférhető.

Ha megpróbálom ezt az alapvető benyomást részletezni, akkor mondhatok minősítéseket, amelyek valamit mondanak, de az egészből csak apró részleteket. Az előbb rámutattam arra a roppant gazdagságra, amely több ember életét is kimerítheti. Ez a gazdagság egyetemességet jelent, az értelmiségnek, az érzékelésnek, a gondolkodásnak és az érzésnek az ember számára szinte példátlan nagyságát.

A másik, ami a lángelmét mutatja, az eredetiség. Akármiről szól, akárki érintkezett vele, valahogy másképpen szól, mint ahogyan az ember közönségesen hozzá van szokva. Másképpen nyúlt hozzá a dolgokhoz.

Ifjúkorom egyik legbehatóbb élménye volt az, amikor Arany János munkáit olvasva rájöttem arra, hogy ez a költő nemcsak azokban a dolgokban, amiket tud, hanem bármiben mást mond, szebbet mond, mint mások. Amikor hozzászól a ritmikához, akkor felfedezi a magyar ritmus alapját, és megindítja a tudományos ritmikát. Ez jellemzi a géniust. Prohászka érezheti ezt mindenik, aki a közelébe jut. A legközönségesebb hírlapi cikkekben is van egy gondolat, amely csak az övé lehet, amelyet más nem mondott volna. És minthogy lángelme a lényege, lángelme módjára is ad mindent.

S van még egy harmadik oldala is a lángelmének, amit ki lehet emelni, és ez az örök ifjúság, a fáradhatatlanság, az a fakadás, amely az életnek a fakadása, amelyet lát az ember az élő természetben és a fiatal életben. Prohászka halálához közel semmivel sem kevésbé friss, mint fiatal korában, sőt bizonyos dolgokban, a legmélyebb dolgokban, a legfinomabb dolgokban, a közönséges ember számára leghozzáférhetlenebb dolgokban a legnagyobb és a legfrissebb. Közel hatvan éves már, de fantáziája semmivel sem kevésbé ragyogó, színes és friss vagy termékeny, mint élete delén. Akármilyen szakában az életnek, akármilyen tevékenységi kör elé kerül, ugyanaz a teremtő frissesség nyilatkozik meg benne.

Íme az ember nagysága, a lángelme nagysága, amelyet megérez benne az ember.

Ha ennek a lángelmének a minőségét keresem, és nézem azt, hogy melyik az a csoport az emberiség nagy géniusza között, amelybe beletartozik, akkor megint nyilvánvaló lesz az előtt, aki foglalkozik vele, hogy a lángelmének abban a csoportjában látni őt, amelyben a lángelme elsősorban a szíven, az érzelmen, az akaraton, a jóságon sarkallik, és akiket a hétköznapi életben *szenteknek* szoktak mondani. Nem véletlen a jeleneteknek az a sora, amely a temetésénél megnyilatkozott: szenteket szoktak így temetni, azokhoz sereglenek így a kicsinyek és nagyok megszámlálhatatlan sorokban, és azoknak a temetésén szokta elfogni az embereket a természetfelettinek az a gondolata, amely az egyszerű embereknél a csodalátásban szokott megnyilatkozni. Aki temetésének tanúja volt, megérezhette, hogy mi az, amit úgy fejez ki a teológiai nyelvhasználat, hogy valaki „a szentség hírében halt meg”. S bizonyos is az, hogy az egyszerű emberekben van is valami csalhatatlan, éppen a primitív ösztön az, amely csalhatatlan.

Ha pedig azt keresem, hogy hogyan nyilatkozott meg a természetfelettinek a gondolata a nem primitív embernek a szemében, akkor nem tudok rá jobb szót találni, mint hogy ő volt századunkban az *élő evangélium*. Amit az ember az evangéliumban szóban olvas, azt őbenne látja. Ennek az élő evangéliumnak az érzése nagyon megvolt azokban az emberekben, akik ismerték. A szenteknek mindenestre legfőbb ismertető jelük a szeretetnek hősiességében való gyakorlása, s ha volt ember ebben a korszakban, aki folyton ezt tette, az egészen biztosan ő volt.

De még tovább kell itt menni. Ha azt kérdezzük, hogy mi az, amit e mögött éreztek az emberek, anélkül, hogy meg is lehetne kísérelni az ilyen elemi erejű dolgoknak száraz szavakba öntését, mégis valahogy azt kell mondani, hogy a természetfelettségnek, az Istennek az emberben való megjelenését. *Az istenséggel egyesült emberi életnek* hívja ezt a teológia. Ennek az élő, feltétlenül észrevehető kiadása jelenik meg benne az emberek előtt. Azt mondta egyszer valaki, sőt három különböző alkalommal is hallottam ugyanezt, hogy őt látni felér egy lelki gyakorlattal. Ez azt akarja mondani, hogy amit a lelki gyakorlat ad meg az embernek, a láthatóan túli világnak a megérezését, ezt az ő egyénisége árasztotta. Ezt nem lehetett nem megéreznie annak, aki közelébe került.

De bennünket nem ez az oldala érdekel. Hogyha fogalmilag körülírható területen akarok maradni, akkor a lángelmét a szellem nagyságával kell itt mérni, a tiszta szellem nagyságával, amelynél jelentősebbet a magyar irodalom számára alig lehet mondani. Épp ez az eszmei mélység és magasság nem túlságosan honos az irodalomban. Érdekes rámutatni arra, hogy a mi irodalmunk, amely olyan bámulatos magaslatokat ér el a lírában és általában a költészetben, amely példátlan sokaságban ontotta a remekműveket a novellában, és egyéb területen is, milyen szegény erejű a filozófusokban, teológusokban, általában a tisztán szellemi tudomány művelőiben. Vannak ilyenek is, de milyen elenyészően csekély számmal, és mennyire nem az európai lángelmékkel egyenrangúak. És még azokban is, akik vannak, milyen kevésbé látjuk ezt meg. Ki az, akinek Bessenyeivel kapcsolatban nem az *Ágis tragédiája* jutna eszébe, hanem a gondolkodó. Vagy ki az, aki, amikor Eötvös József nevét hallja, ne a regényíróra gondolna, hanem a gondolkodóra, aki az eszmékben él. Mostoha terület ez a magyar szellem számára, és azon kevesek is, akik ezen a területen jártak, éppen az idevágó működésükkel részesültek a legkevesebb elismerésben. És ha már idegen és mostoha a magyar irodalomnak a szellem tiszta világa, akkor egészen elhagyott, szaharai területe ennek az a csodálatos vidék, amelyet a misztika területének kellene neveznünk. Halvány színeket a középkorban is látunk, egy-egy egészen halk hangot később az egyes költőknél hallunk, és azokat a nagy misztikus világképeket, amelyeket szerencsésebb nemzeteknek egy-egy lángelméje az emberiség közkincséül adott, nálunk Prohászka előtt nem találjuk.

Benne egyesül a bámulatos fokú értelmi erő az iskolázottságnak, a szellem iskolázottságának olyan fokával, amely csak kivételes szakembereknél jelentkezik, a tudás gazdagságának egészen kivételes fokával, hozzá egy örökké érzékeny, érdeklődő és minden iránt érzékenyen érdeklődő és önmagát is minden irányban érdeklő frissességével a szellemnek.

S ha hozzátesszük azt, hogy mindezek állandóan a harmóniára való törekvésben olvadnak össze, akkor talán valamit mondottam, ami illusztrálhatja az ő szellemének nagyságát.

Csak hogy a magyar művelődéstörténetnek az az értéke, amelyet Prohászka Ottokárnak hívnak, nemcsak a szellemi rendben, a gondolatnak a rendjében érték, hanem legalább olyan fontossággal élő *történeti erő* is volt, ható, gyakorlati erő. Ha valakiről el lehet mondani, hogy nem az elmélet embere, hanem az élet embere, akkor ő róla el lehet. Hogyha az ember megpróbálja lemérni azt, amit Prohászka nem a magyar gondolatnak, hanem a magyar művelődéstörténetnek jelent, akkor egészen példátlan nagyra kell felcsigázni a mértéket, hogy meg tudjuk mérni. Aki tanúja volt annak a nagy szellemi mozgalomnak, amelyet

katolikus reneszánszunk hívtak, az tudja, hogy milyen óriási százalékban táplálkoztak őbelőle. Ott állt Zichy Nándor mellett, és ott állt végig, és időnként egyedül és termékenyítő hatásokkal. Aki látta, hogy mit jelentett a magyar intelligencia számára, a magyar intelligenciának szellemmel való töltése számára az ő egyénisége, amikor elkezdte az ő konferenciáit, amelyekre először tódultak művelt emberek, nemcsak katolikus emberek; aki tudja, vagy legalább ismeri távolról azt a kétségbeejtő sivár laposságot, amelyet a nyolcvanas-kilencvenes évek magyar intelligenciájának élete jelentett, az tudja csak lemérni, mit jelentett az európai szellemi érintkezés szempontjából a magyar intelligencia számára az ő egyénisége, s az ő fellépése.

Nem beszélek arról, hogy voltak időszakok, amikor egyetlen ember volt, aki felé a nemzet szeme fordult. Nem beszélek arról, hogy mit jelentett egyes embereknek. Nem beszélek arról, hogy az emberek lelkének megszentelése végett működött. Nem az elméleti ember volt nála túlsúlyban, hanem a cselekvés embere. És csak ez után a sok-sok ember életét betölteni képes élet ereje után térhetünk rá arra, aki azonfelül megmaradt belőle: *Prohászka, az íróra*, akiről szólni akarok.

3. Prohászka művei – műfaji csoportosítás szerint

Ha Prohászka egyéniségét keresem, minden előbb tűnik szembe, mint Prohászka, az író, akivel pedig egyedül célunk behatóbban foglalkozni ennek a kollégiumnak a keretében. Azt kérdezi az ember ezek után, hogy a nagy gondolkodó, cselekvő és az a lelkeket földöntúli szférákkal érintkezésbe hozni tudó géniuszt lehetett még író is? És akkor elének áll az, ami szelleméből az utókor számára egyedül maradt meg, az a javarészen összegyűjtött és huszonöt kötetet kitevő írás, amely távolról sem tartalmazza azonban az ő összes műveit. Azt gondolom, hogy bármennyire is nem első, és másodrendű céljának érezte is az írást, 25 kötetet mégsem ír valaki, aki nem író – és kétségtelen, hogy Prohászka író is a lelke szerint. Hogyha mást nem veszek is tekintetbe, mint ezt a mennyiséget, és melléje még azt az adatot, hogy nemigen volt nap életében, vagy alig, amikor néhány órát írásra is ne talált volna és ne fordított volna, akkor még ez egymaga is elég ahhoz, hogy biztossá tegyen bennünk arról, hogy vérbeli íróval állunk szemben. Ha ezeket a műveket szemügyre veszem a hivatásos író szempontjából, különböző rétegeket találok bennük.

Vannak többek között írásai, amelyek tekintélyes számmal nyilvánvalóan nem írói célból készültek, hanem az apostolnak a kötelességtudásából és vállalt feladatából. A beszédek elsősorban ilyenek. Ilyenek a cikkek, amelyeket a legkülönbözőbb lapok szerkesztői kértek tőle, és amely kéréseket ő mindenkor teljesített. Ilyenek az egészen alkalmi jellegű dolgok, püspöki pásztorlevelek, közös fogalmazványok, amelyeket a püspöki kar megbízásából készített. Nem lesz nehéz feladat, meg fogom próbálni kimutatni, hogy ezek is bizonyos értelemben költői művek. Ide tartoznak talán azok a művek is, amelyeket a tudós írt: a tudományos, teológiai, filozófiai, szociológiai értekezések. Az író és a költő felvillan ezekben is. De ezek szaktudományi művek is.

De ezen az első csoporton túl, amely semmi esetre nem írói célból készült műveket tartalmaz, van egy nagy sereg műve, amelyeknél azt kell mondani, hogy legtöbbször bizonytalan, hogy a tanító-e az, aki ír, vagy pedig a költő lelke áll itt, ahol ez a két különböző eredésű patak egybe patakzik. Ezek azok a művek, amelyeknél tanító a célzat (elmélkedések), gyakorlati a célzat, de amint megindul az elmélkedésnek az árja, a legtöbb egyenesen költeménnyé lesz és majdnem mindig lírává. Mindig rajta érzük az író, hogy idáig tart a felosztott anyag, és itt már bugyog a lelke mélyéről a líra.

Van végül egy igen tekintélyes csoportja munkáinak, amire azt kell mondani, hogy tisztán irodalmi jellegűek. A tisztát nem úgy kell azonban érteni, mintha nem akart volna ezekkel is apostolkodni, de a közvetlen motívum, amelyből fakadtak, nem a cél volt, hanem az ok. Nem a cél volt, hogy valamit mondjon, hanem hogy kiöntse saját magát. Ide tartozik az a néhány novella, novellisztikus útirajz, amelyet pályájának elején írt. De a fő remekeit nem ezek alkotják. Az igazi Prohászka egy igazi műfajt teremtett a maga számára, ahol a líra és a retorika sajátságos módon olvad egybe, és lesz adekvát kifejezője az ő gazdag világának. Ezek elsősorban egyes cikkek, inkább elmélkedő, vagy tanító, de mindig lírai dolgok.

Végül idetartozik az a munkája, amely a maga nemében egészen külön áll, és amelyhez hasonlót és egészen rokont a világirodalomban keveset ismernek, a magyar irodalomban pedig egészen páratlanul áll, az ő naplója.

De ezek a művek még nem teszik ki az írónak, a művész Prohászkanak egész alkotását. Ha az ember az egyéniségébe belemélyed, akkor lassanként rájön, hogy voltaképpen egy nagy műalkotás az egész élete. A világ élménnyé lesz belül, és az élmény kifejeződik kívül. Bámulatatosan ki lehet tapogatni legtöbb írásánál ezt, akármilyen látszólag külső, vagy száraz dologról szól, amikor saját hangján szól, az abban a pillanatban kezdődik, mikor belső élménnyé lesz, vagyis líraivá, és akkor már nincs mód, hogy magába fojtsa. Erre szép

helyeket lehet találni a naplóban, ahol egészen őszintén szokta megmondani azt, ami kínozza, és amit átél. Íme egy adat az 1922-ből való naplójegyzeteiből:

Megfog a gondolat, hogy a lelkemmel járjam át a világot, – s mindent, ami körülöttem van: helyet, várost, kertet, falukat, réteket, ligeteket, a moóri s a bodajki vízereket, a Gaját, Csókakőt, ezt a piszkos, nádas Velencei-tavat s a gránit „hegyeket” Sukoró körül. Meg kell látnom őket, megismernem ... a lelkem kinyilatkoztatásai válnak s elem döbbenjenek. Eddig objektumok; de szubjektív alakításaimmá kell válniuk. Le kell őket lepleznem, igazi, reális szépségükben meglátnom. Akkor lesznek enyéme, s akkor szeretem őket. (ÖM 24,122, 1922. okt. 14.)

Szóval akkor lesz az ő világa, amikor művészi világgá lesz. Tehát élményszerű benne minden. Ugyancsak ilyen megkapó idézetekkel lehetne megtámogatni azt a másik gondolatot, hogy alakítani is tud. Már egészen korán mondja:

Azért van bennem mindig az oly vágy, hogy a hit bennem és szavamban erős, velős és zúzó hatalommal találjon kifejezésre. Mindig oly merengő álmétkodással s szinte meghatottsággal nézem a hegyeknek fölfelé sikló hajót; ami meghat, az a hajó ereje, mely a hullámokat élesen és erősen szeli. De eddig nagy hiányt érzek úgy a gondolat metsző élet, mint a szó csattanós és bő és eleven és folyékony egymásutánját illetően. Reményelem, hogy ez még megjön; mert különben nem tudnám okát érzésem ez irányban való tetemes kifejltségének.” (ÖM 23,87, 1886. ápr. 5.)

Szenvedélyes vágy él benne a kifejezésre, a szó-megtalálásra. Író a lelke szerint. A második ilyen általános jellege az ő írói voltának ennek az írásanyagnak bámulatos *gazdagsága* és sokfélesége. Az emberek előtt, akik nem ismerik, csak hallottak róla, Prohászka elsősorban mint nagy szónok szerepelt. Rámutattam arra a sajátos jelenségre, hogy ennek az elsősorban szónok embernek 25 kötetéből csak négyet foglalnak el a beszédek. Szónoknál, aki rengeteg sok beszédet mondott életében, egészen elenyészően csekély szám ez az elmondott beszédek számához képest.

De azt is könnyen elgondolják az emberek, hogy teológus volt és pap. És csakugyan van egy pár kötet ezek között a művek között, amelyek a teológia tudását mutatják, mégpedig azt a tudóst, aki egyformán otthon van a régi skolasztikus tudományában a teológiának, s aki egészen modern apologeta, aki a mai problémákat is ismeri. De ha az ember ezeket az apologetikus műveit forgatja, meglepő jelenségekkel találkozik. Amikor a filozófiáról szól, akkor már nem a teológust érzem benne, hanem a filozófust, aki az eszmék kedvéért merül el a filozófiában. Évtizedekig gyötörték elsősorban az ismeretelméleti problémák, amelyekhez újra és újra visszatér. Egyszóval szakfilozófus. Ugyancsak, amikor a *Föld és ég* kötetét olvasom, azt kell mondanom, hogy ezt a könyvet egy filozófus írta. Tudós, aki szaktudós több téren.

És hogyha most ezekhez a tudományos művekhez és beszédekhez hozzámérem az alkalmi cikkeknek rengeteg számát, amelyek különböző tárgykörökből számos kötetet töltenek meg, akkor az embernek az valahogy a benyomása, hogy újságírói tehetség, aki aktuális kérdéseket mindig új és új oldalról tud megfogni, mindig mond valami újat, ami akkor érdekelte az embereket. Emellett azonban az olvasó, nagy könyveinek az olvasója is meg-megáll, és azt mondja, hogy itt költő szól, itt az igazság élmény lesz, és a szép alakításnak a köntösében jelenik meg. Bizonyítás is van ott, de nem az fog meg, hanem a szuggesztív. A költő módján nyűgöz le, nem a szaktudós módján. És hogyha azokat a műveket, amelyekben a költő szól, megint átlapozom, eljutok olyan könyvekhez, ahol megint új szférába kerül az ember, hol már nem a tudóst, nem a szónokot, a költőt látja, hanem az a bizonyos nem ismert világ ragadja el az embert, amely nem földi, hanem emberen túli,

misztikus világ, amelyet csak a misztikusok értettek át és tártak elénk. És ez van elsősorban nála.

Íme, ennyiféle tárul elénk, ha Prohászkat, mint írot a műfaji csoportok oldaláról nézem.

Az elmondottakhoz hozzá kell tennünk egy mozzanatot: az íróiságnak egészen eredeti, nálunk egészen új típusát hozza a magyar irodalomba. Nem fogom most ezt a megállapításomat részletezni, hiszen az előadások illusztrálni fogják ezt, de új a tárgy, új a bennük megnyilatkozó egyéniség, a célkitűzések, s egészen példátlanul újak, eredetiek és művésziek a formák: s nemcsak abban az értelemben meglepőek, hogy soha előtte mások így nem írtak, hanem újak, mert nálunk ilyenre egyáltalán nincs még példa sem. Olyan területén jár az irodalomnak, amelyet ő taposott ki legelőször. Nagy nemzeteknél vannak, akik ezen a területen dolgoznak, nálunk erre példák sincsenek. S ezért egészen különösen nagy Prohászkanak a jelentősége a magyar irodalom történetében. Tudjuk, hogy nálunk az irodalomtörténeti köztudat a tisztán szellemi eredetét mennyire elhanyagolja az íróknak. Felhívtuk a figyelmet olyan példákra, mint pl. a Bessenyei alakja, akivel kapcsolatban eszébe jut az embernek *Ágis tragédiája*, és *A filozófus*, de arra kevesen gondolnak, hogy Bessenyei állandóan gondolatokkal küzdő ember volt. Vagy Eötvös József, aki szintén úgy szerepel a köztudatban, mint regényíró, vagy ismerik esetleg a *Gondolatok* című, de a maga nemében egyáltalán nem elsőrangú munkáját, tudják róla, hogy államférfi volt, emlegetik politikai nagy könyvét is, – hogy azonban filozófus is volt voltaképpen, aki a gondolatnak élt, azt csak kevesen tudják. Pedig, hogy csak egyet mondjunk, mi lett volna a francia irodalom Pascal nélkül. De hát van is arra némi ok, hogy a szellem embereit a magyar irodalomtörténet elhanyagolja, és ez az, hogy aránylag keveset kell elhanyagolni, mert nagyon kevés azoknak a száma, akik idetartoznak. Filozófus lelkek, nagyon mélyen magukba nézni képes lelkek, a vallásnak a területével foglalkozni tudó lelkek együttvéve sincsenek annyian, hogy összes ujjainkra szükség volna felsorolásuknál, – és senki sincs közöttük, aki egészen gyerekként ne tűnne fel Prohászka egyéniségével kapcsolatban.

Éppen a magyar irodalom számára az önértetnek és az önbecsülésnek a kérdése az, hogy ezt a páratlan fejezetet az irodalomtörténetben alaposan átkutassa.

4. Prohászka életpályája

Ezek után Prohászka írói működésének keretétül *életpályájának* vázlatát adjuk, azoknak a legfőbb gondolatoknak a jelzésével, amelyek foglalkoztatták.

a. Gyermekkor, tanulmányok 1858–1882

Prohászka Ottokár 1858. október 10-én született Nyitrán, mint maga írja, „útkaparó és péklegény nemzetségből”. Ami azt jelenti, hogy apja révén parasztoktól, anyja révén mesteremberektől, kisiparosoktól származott. Ha a vér számít, akkor nagyobb részben német, kisebb részben cseh vér folyt benne, ha a nyelvet és kultúrát tekintjük, amennyiben első éveit a szülőháznál töltötte, akkor tisztán német származású.

Apja Prohászka Domonkos, német műveltségű, részben cseh, részben német ember volt, aki katona lett, és egy bizonyos emelkedésig vitte. A Bach-korszakban került Magyarországra, és Nyitrán megismerkedett egy ottani pékmester lányával, kit hogy elvehessen, elhagyta a katonaságot és finánc lett. Mint ilyen, élete legnagyobb részét a Felvidéken töltötte, sűrű áthelyezésekkel. Ez az oka annak, hogy olyan sok helyen végzi Prohászka az iskoláit. Anyanyelve német volt. A családban azt beszélték. Magyarul csak elemista korában és mint kis gimnazista tanult meg. Ez a magyarázata annak is, hogy kiejtése azt a bizonyos felvidéki jelleget őrizte meg.

Ha iskoláit akarjuk áttekinteni, akkor az adatok röviden a következők: az elemi Rózsahegyen járta és Losoncon. Ugyancsak itt végezte a Kálvinista gimnáziumban a középiskola két alsó osztályát. Ezt az iskolát ugyan rettenetesen elmaradt intézetnek nevezi naplóiban, de mégis ennek köszönheti, hogy megtanult magyarul, mégpedig jól megtanult. A harmadik és negyedik osztályt Nyitrán a piarista gimnáziumban végezte. Itt ébredt rá arra, hogy mi a szellem és a tanulás. Itt lett lassanként a közepes diákból jeles tanuló. Ötödik és hatodik osztályba Kalocsára került a jézustársasági kollégiumba. Az itteni évek kétségtelenül nagyon döntő befolyással voltak rá. Aki tudja, hogy a jezsuita iskolákat máig is a 17. században nagyszerűen bevált törekvések és módszerek jellemzik, annak számára egészen világos, hogy egy nagy tehetségű, sokirányú érdeklődéssel bíró fiatal lélek számára kettőnek kellett egész döntő módon hatni. Az egyik a vallásosságnak az a mindenekfelett uralkodó szelleme, amelynek befogadására ezekben az években képes először a lélek. A másik a nyilvános szereplésnek az a sűrű és gazdag alkalma, amely egyéb iskolákkal szemben mindig jellemezte ezeket az iskolákat. Csakugyan mind a kettő hat Prohászka-ra. És hogy a tanulás mennyire második természetévé vált, és a szereplés is mennyire már akkor is egészen könnyűvé vált számára, azt későbbi működésén kívül az az érdekes adat is mutatja, hogy amikor a hatodik osztály elvégzése után Esztergomban jelentkezett a szokásos felvételi vizsgára, azon Aranyszájú Szent János egy beszédét görög eredetiben mondotta el.

Prohászka jezsuitává szeretett volna lenni, azonban úgy látszik, apja tartotta ettől vissza, és így az esztergomi szemináriumba lépett. Ott az ún. Kísszemináriumban az volt a szokás, hogy külön gimnáziumi kurzust tartottak számukra. Ennek a kísszemináriumnak éppen abban az időben volt egy pár nagyon kiváló paptanára. Többek között a neves novellaíró Maszlaghy kanonok is.

Mindezek az esztendő, a középiskolának az évei azonban úgy tetszik, hogy hatás, egész életre való irányítás szempontjából aligha jöhetnek szóba ahhoz a mindenestől döntő, nagy szellemi iskolához képest, amelybe Prohászka az érettségi letétele után kerül bele, amikor egyházmegyéje elküldi Rómába 1875-ben.

Ezzel a lépéssel rálép arra az útra, amelyen dicsőséges magyar íróelődök jártak. Itt van az az intézmény, amelynek falai között Pázmány Péter megkapta a maga szellemi kiképzését, a maga, abban a korban egyedülálló szellemi látókörét, és azt az egész szellemi felfegyverzést, amely számára százados hatást biztosított. Ez az a légkör, amelyben Faludi Ferenc íróvá lett, és pedig a magyarságnak használni akaró íróvá.

Prohászka számára a római évek még sokkal többet jelentettek, mint akár Faludinak, akár Pázmánynak. Jellemző erre az, hogy ha az ember a naplóját és írásainak intim részeit forgatja, akkor alig találunk benne megemlékezéseket, akár édesapjáról, akár édesanyjáról, s egyáltalában a családi körről, sőt egyáltalában az iskoláról is. Mindaz, ami ezekre vonatkozik, együttvéve sem vesz igénybe két oldalt. – S ha az ember ezzel szemben elolvassa azt a hatalmas tanulmányt, amelyet a római kollégiumról írt, és amelyben nem tudja az ember, hogy a jóízű humor megkapóbb-e, vagy pedig az a csodálatos hang, amellyel erről a kollégiumról és főleg arról a szellemről ír, amelyet ott magába szívott, akkor az ember megérti, hogy ezek a benyomások egész életén át megmaradtak. S csakugyan, ha az ember a naplóknak azokat a részeit olvassa, melyek ide vonatkoznak, akkor ezekben a szűk keretekben megtalál jóformán mindent, ami a későbbi Prohászka jellemzi: gondolatokat, érzéseket, célkitűzéseket; egész élete és működése csirájában benne van. Megértjük azt a rajongó szeretetet, amellyel iránta volt. De hogy ilyen döntő hatással lett rá, annak már előzménye és lehetővé tevője az az áhítatos tisztelet, amellyel odament.

Az ottani szokások szerint a harmadik esztendőben megszerzi a filozófiai doktorátust, három esztendővel utóbb pappá szentelik, 1882-ben pedig a teológia doktorává avatják.

Ez a néhány külső adat semmit sem mond azok számára, akik nem tudnak belelátni az ottani belső életbe. Ezt azonban nagyon könnyűvé teszi számunkra az előbb említett tanulmány és a naplóknak erre vonatkozó részei. Ha azt kérdezzük, hogy mik azok a mozzanatok, amelyek döntően befolyásolják Prohászka egész életét, akkor erre azt kell felelnünk, hogy mindenek felett a tudományos képzés.

A kollégium ottani rendszere szerint elsősorban a filozofálásra és a filozófiai alapon való spekulatív szemléletre és érzésre vetik a fősúlyt – ebben aztán olyan alapos kiképzést nyernek, hogy ehhez foghatót alig lehet találni a hasonló intézmények életében. Megkapják pedig azt a filozófiai és spekulatív filozófiai képzést a skolasztikusok módszere szerint, amelyet Aquinói Szt. Tamás és környezete fejlesztett ki már a középkorban, de amely megmaradván, az elmeképzésnek minden másnál hasonlíthatatlanul nagyszerűbb képzésmódja. Mi ez a rendszer? A szigorú szabatság megkövetelése, állandó viták, tételek felállítása, megvitatása és megvédése. Állandó viták és előadások folynak, szóval öntevékenység. Ennek köszönhető tökéletes filozófiai iskolázottságát. Nem beszélek most a részletesebb tanulmányágakról, mert a lényeges számára ez volt.

A második mozzanat, amely döntő módon befolyásolja Prohászka egész életét, az, hogy ebben az intézetben a tudományos képzéssel legalábbis egyenrangú szerepet visz a lelkiéletre való nevelés. Hisz világi papokat adott ez az intézet. Csupa olyan eszközök és gyakorlatok álltak rendelkezésére, amelyeket Prohászka később a magyar papnevelésben is meghonosított. Az egyik a tudatos elszakítás a külső világtól, a legkeményebb aszkézissel alátámasztva. Az önmegtagadásra, a lemondásra, az egyszerűsége, a csak szellemiekre való törekvésre nevelésnek klasszikus intézménye ez. Hozzájárul ehhez a szorosan vett vallási élet legszigorúbb értelmű napirendje, amelynek főképpen két lényeges pontja van: az egyik az elmélkedésnek mindenek fölé való helyezése. Ez azt jelenti, hogy egy órára minden nap vissza kell vonulni saját magába az embernek, hogy vagy önmagától, vagy valamilyen szentírási szakasz alapján, vagy valamilyen hozzávaló szöveg alapján módszeres öntevékenységgel elgondolkozzék. Azonban ez, amit most néhány általános szóval említek, olyan lélektani módszerrel megalkotott rendszer, amely egészen páratlan. Erre rászoktatják,

rakényszerítik, ráédesítik a hallgatókat. Prohászka vitte ezt be utóbb a magyar szemináriumokba. Aki próbálta ezt, az tudja, hogy semmivel sem lehet helyettesíteni.

A század elején Európa-szerte nagy hírnévnek örvendett egy Payot nevű nagy francia tudós az akarat neveléséről szóló könyve.¹ Ez a tudós mindazon pszichikai módszerek között, amelyeket az akarat nevelésére ajánl, legelsőbbre, leguralkodóbbnak az elmélkedést teszi.

A másik dolog pedig a lelkiéletnek egészségként való beállítása az Eucharisziára, vagyis az Oltáriszentségben jelenlévő Krisztusra. Hogy ez Prohászka életére milyen döntő, arról a naplónak bármelyik oldala meggyőző.

Mindezt már itt a kollégiumban megkapta.

A harmadik dolog, amit a kollégiumnak és Rómának köszönhet, a szellemi látókörnek az az egész Európára, a világkultúrára kiterjedő szélessége és a kicsinységeken felülemelkedő magassága, amelyet itthon nem is tudott volna megszerezni a sivár 70-es években. Róma ebben az időben XIII. Leó pápának, az újkor egyik legnagyobb szellemének uralkodása alatt már forrongó szellemi középpont volt, közvetlenül a pápaság világi uralmának elvesztése után, a világ katolicizmusának abban a kezdődő újjáfejlődésében, amely XIII. Leó nevéhez fűződik.

Hozzájárul ehhez az a legmegrázóbb eseménysorozat, amely akkor a katolikus Egyházat mozgatta. Németországban játszódott le, a „porosz kultúrharc” néven ismeretes küzdelem, az egyház és az állam között, amely Bismarck meghátrálásával végződött. A kollégium, amelyben Prohászka él, nagyobb részben német és csak kisebb részben magyar, ezért ott a németországi események még nagyobb érdeklődésre számíthattak, mint máshol. Annál is inkább, mert a német püspökök Rómába utaztak alkalmával oda szálltak, és ugyanazokhoz az asztalokhoz ülve, ott tárgyalták meg ezeket az eseményeket és a lelkiismereti szabadságnak azt a nagy harcát, amely Németországban folyt.

Nem szabad elfelejteni ezenkívül azt sem, hogy XIII. Leó jelenti a szociális kérdésekkel való első elszánt, nem kötött foglalkozóját a kereszténységnek. XIII. Leó akkor adja ki első enciklikáját, amely óriási hatással volt Prohászka számára, amelyet különösen mutatnak is első cikkei.

A negyedik dolog az a szellem, az a lélek, az az odaadás, amelyet magába szív ebben a környezetben a lelkek ügye, az Isten ügye, a katolikus Egyház ügye iránt. Mind a három igen élesen és egymástól megkülönböztethetően, de összeolvadva jelentkezik nála. Hogy mennyire csak ebben él, az mutatkozik abban is, hogy másodszor határozza el magát arra, hogy a világot teljesen otthagyja, és jezsuitának megy. Csak primásának határozott fellépése tartotta attól vissza, aki nem engedte el. De hogy hogyan gondolkodik ekkor, azt néhány idézet fogja legjobban megmutatni. Közvetlen azután, ahogy hazaérkezik, az 1883-i napló egyik jegyzetében azt mondja:

A primás beszéde a kor rémületes nyomorának bajainak öntudatára ébresztett. Rettenetes és vészthozó az ár, mely elnyomással fenyeget. Messze estünk az elmúlt korok vallásosságától, mindenfelé a hitetlenség kísért ... Én a kor rettenetes állapotát fölfogni törekszem, s annak borzalmas veszélyeit, melyekben máris milliók el-elsüllyednek, lelkem előtt tartom. Íme a te munkád, a te föladatod! Szívedben fölébredt a borzalom; öntudatod elé idéztetett a rémületes helyzet. Segíts magadon, segíts társaidon, annyi millió lelken. Tudod, mennyire távoztatok Isten és a parancs útjától? Tanuld azt, nézd azt, ne felejtsetd, hogyan kellene lenni, és szólj úgy, ne gyáván, de ültess a meggyőződést homlokod- s ajkadra. Imádkozzál és tőrj lelkedben. Ez a tűz a forró kívánság heve lelkemben; száll belőle az ima; de a tűz éget és emészt! Ó, csak emésszen; ily nagy célokért e pillanatban áldozom föl életemet. Mint a háborgó tengeren, a halál öntudatával

¹ Jules Payout (1859–1939) francia pedagógus, filozófus *Éducation de la volonté* (1895) című könyve.

állok a veszély elé; látom, mint süllyed millió lélek, s mennyi menthető. Egy örökkévalóságra szóló műhöz fogtam. Keresztülviszem az utolsó pontig, éltem végső lehelletéig, az utolsó csepp feláldozásáig. (ÖM 23,49, 1883. okt. 7.)

A kis jelentéktelen káplán írja ezt. De hogy hogyan érti ezt a hasznot, amelyet itt említ, arra nézve megint egy pár nagyon érdekes idézetet lehetne olvasni. Pl. a római feljegyzéseknek egyikében a következőt olvasom:

Ma két zarándok látogatott meg, temeriniek; a Szentföldről jönnek s hozzánk beláttak. Egyszerű, hívó emberek, földművesek. Mély meggyőződéssel mondták: Adjunk hálát Istennek, az ebéd végén; elbeszélték, hol s merre jártak, hol hullatta az Üdvözítő könnyeit, hol állott jászola. Arcaikra függesztém könnybelábadt tekintetem, mert oly érzéssel, oly vágygal, mintha lelkem ki akarna kelni szűk határaiból, föláldozni magát e szegény, zaklatott, szorongatott népért; mit tehetek valamit érted, magyar nép? Nép, nép, nem a művelt világ vágyaim tere, hol verejtékben kívánnék segíteni, vigasztalni, üdvözíteni! Ó bár az Úr áldása borítsa el lelkemet, melyre nemsokára a papság fölkenése vár, a kezeket, melyeket a krizma a szeretet és kegyelem osztogatóivá ken. (ÖM 23,17, 1881. máj. 15.)

Ugyanebben az évben a lelkigyakorlat első napján ezt írja: „Szent akarok lenni minden áron, utamról még nem határoztam. Istenemért valami nagyot akarok tenni, s egészen érte élni.” (ÖM 23,24, 1881. okt. 18.)

Hogy hogyan érti ezt az emberekért való élést, arra nézve roppant érdekes, hogy milyen lelkesedéssel idézi folyton azt az idézetet, hogy „Isten úgy akarta, hogy semmit se telessünk az emberekért másképpen, mint a szeretet által.” S ez végig is húzódik egész életén.

b. Életének második korszaka az esztergomi évek. 1882–1904

1882-ben hazatér. Először az esztergomi belvárosi plébánián káplán volt egy hónapig, aztán pedig a szemináriumba rendelik két esztendőre tanárnak, görögöt és latint tanít. Majd a teológia tanára lesz, és hat esztendőt tölt ebben a minőségében az esztergomi teológián. Míg végre 1890-ben spirituális, vagyis lelkiigazgató lesz.

Mivel tölti ki Prohászka ezeket az esztendőket? Nyilvánvalóan adva van számára az, hogy gondolatait és lelkületét mindenekelőtt a magyar papnevelés szolgálatába kell állítania. Megrendítő és egyszersmind van valami kedves, szinte naiv abban, hogy a legnagyobb dolgokat hogyan próbálja egy egészen parlag területnek a felszántására alkalmazásba venni. A magyar papnevelés a 80-as esztendőkhöz a lehető legsiralmasabb állapotban volt. Nagyon jellemző, hogy Prohászkanak első intézkedése az volt, hogy adjanak a kispapoknak reggelit és fűtsék a kályhákat. Képzhetjük, hogy ott, ahol külsőleg így el volt hanyagolva a helyzet, milyen lehetett ott a lelki képzés: egészen sablonos, egészen külsőséges. Nem lehet csodálni, hogy ilyen körülmények között nem termett a magyar egyházi élet szebb virágokat. Prohászka kétségbeesetten vergődik ezek között a viszonyok között, úgy érzi, hogy nem tud segíteni, s hogy nem tud tenni semmit. Azonban nagyon nehezen, szinte lépésről lépésre mégis keresztülvisz olyan újításokat, mint pl. az egészségesebb napirend. Keresztülviszi a teológiai tanulmányoknak egy bizonyos reformjait, hogy ti. maga a hittudomány legyen a középpont, amelyet eddig meglehetősen elhanyagoltak. Keresztülviszi azt, hogy bizonyos természettudományi alapproblémák legalább szóba kerüljenek, és ha már nem tudja tanítani, akkor legalább cikkeivel próbál segíteni. Keresztülviszi a filozófiának alaposabb tanítását. Szóval az anyagi után a szellemi alapokat is műveli. Legnagyobb jelentőségű és

legnehezebben keresztülvihető volt itt a rendszeres elmélkedés bevitele a magyar papképzésbe, amely ma már a magyar papnevelésnek az ábécéjéhez tartozik.

Mindezeket túl könnyű elgondolni, hogy a vele való személyes érintkezés is a kispapok között mit jelentett.

Ez azonban csak a külső munkája. Prohászkanak az esztergomi évek elsősorban a belső elmélyedésnek, saját önképzésének és saját belső felszerelésének korszaka volt. Azon kívül, hogy végzi a hivatásszerű munkáját, szemmel láthatólag mélyed el a szoros értelemben vett szaktudományok, a teológiának különböző szakkérdéseiben. Egymás után jelennek meg szakmunkái. 1892-ben az *Isten és a világ*, 1893-ban *A keresztény bűnbánat és bűnbocsánat*. De ezeken kívül elsősorban a cikkek mutatják azt, hogy milyen sokfélével foglalkozott és mindennel behatóan, elsősorban is filozófiával, a természettudományokkal és a szociológiával. Hogy közben persze mint buzgó és megnyugodni nem tudó pap, a pasztorációnak is nagy munkáját látja el, nem is annyira Esztergomban, mint vidéken, és az irgalmasságnak testi cselekedeteit is szinte óráról órára hogyan gyakorolja, erre nézve egészen meghatározó és kedves megjegyzéseket tudnánk előteremteni, amelyeket kortársai mondtak. De most nem ez érdekel.

Esztergomban indul meg még 1863-ban a *Magyar Sion*. Ez 1870-ben éledt fel *Új magyar Sion* címen Fraknóinak szerkesztésében. Teológiai cikkeknek, elsősorban egyháztörténeti cikkeknek a közlönye volt ez. Prohászka rögtön ennek a folyóiratnak a munkatársai közé szegődött. Első cikke Assisi Szent Ferencről szól.² Csakhamar a szerkesztésben is részt vesz, és az esztergomi tartózkodása alatt ennek a folyóiratnak minden számába több, de legalább is egy folyócikket és több apró cikket írt. Mindenről, ami akkor az európai kultúra mozgalmi tekintetében érdekelhette a magyar Egyházat, itt hallottak először. Irodalmi működése mellett azonban ebben a korszakban igen élénk politikai jelentőségű működést is kifejtett. Természetesen a politikát úgy kell érteni, ahogy XIII. Leótól tanulta, akinek beszédeit és leveleit is kiadta. Ezzel mintegy jelzi, hogy az ő eszméit képviseli Magyarországon. A marxizmussal is ebben az időben kezd komolyan foglalkozni. Egymás után írja idevonatkozó cikkeit XIII. Leó gondolatai alapján. A nálunk akkor uralkodó sivár állami liberalizmussal is szembeszáll, komoly, tudományos kritikákat, de emellett szellemi felsőségének maró gúnyával fűszerezett apró újságcikkeket ír mindjárt említendő napilapjában. De gyakorlatilag is beáll minden olyan mozgalomba, amely a keresztény politikának szolgálatában áll. Az 1896-i választások alkalmával ő maga is fellép az egyik kerületben. Meg is bukott, amiért, mint később írja, nem győzött eleget hálát adni Istennek. Ugyancsak 1896-ban Csernoch Jánossal együtt megindítja az *Esztergom* c. politikai és társadalmi hetilapot, és ettől kezdve ebbe ír minden számban vezércikket, amelyekben egész szokatlan bátorsággal száll síkra az eszméért, és olyan stílusbeli és irodalmi felkészültséggel, hogy ezeket a cikkeket, minden aktualitásuk mellett, ma is élvezettel lehet olvasni.

Hogy milyen bátorsággal és elszántsággal ír, arról szóljon megint egy idézet az *Ütött-kopott paraszt* c. vezércikkből.

Magyarországon a rendiség szelleme még teljes virágzásban van, ami az úr és paraszt ellentétét illeti. E részben nálunk a 48 előtti idők folytatódnak, nem ugyan a papíron s a törvény-paragrafusokban, hanem a társadalmi osztályok érzésében. A régi határvonal az úr és paraszt közt még ma is meg van húzva, még pedig nem arra nézve, hogy az egyik kabátban, a másik lajzbiban vagy szűrben jár, hanem arra nézve, hogy az úr a parasztot nem nézi egész embernek, annál kevésbé testvérnek, hanem régi, alkotmányos felfogásban félmarháznak.

Ne botránkozzunk meg ezen az őszinte beszéden, hanem merjük szóba foglalni a tényeket. (ÖM 21,129)

² Emléksorok Assisi sz[ent] Ferenc születésének 7. százados évfordulójára (Új Magyar Sion 1882, 721–730. o.)

Egyszersmind látni lehet ezekből a vezércikkekből azt is, hogy mennyire nem avultak el. *Boldog új századot* címen 1901. január elsején írja a következőket:

Mindenekelőtt: *le a koldustarisznyával*. A koldustarisznya a legsúlyosabb malomkő, a koldusbot a legnehezebb fa. A jövő századnak a munkaszervezkedés századának kell lennie. Pénzünket elvitte a merkantilizmus, a nemzetközi tőke: most már ideje, hogy utána rugaszkodjunk. Senki fiára nem szavazunk, aki a magyar földnek s a nemzeti munkának jogait nem biztosítja, aki az ipartörvényt módosítani nem akarja. Tubákolni már nem fogunk, üres hazafiságért s a liberalizmus szép szeméiert; trubadúrok voltunk már eleget, de éhesen énekelni nincs kedvünk.

Tehát le a koldustarisznyával; ez az első századeleji pont. (ÖM 21,143)

Ugyanebben az időben *A keresztény ébredés nehézségei Magyarországon* címen a *Katholikus Szemlében* ezeket írja:

S íme előttünk a nemzeti és szociális problémákkal terhes világ. Tartózkodtunk tőlük; haragudtunk rájuk, mert megsértettek, féltetltek. Most már megszűnt az animozitás; szívesen látnak; karolja föl az egyház a modern nagy problémákat; ne féljen tőlük; a legjobbak a legértelmesebbek ujjongva üdvözlük az örök eszmék hordozóját, a lelki világ egyetlen, szerencsés kezű, áldott hatalmát. Németország, Belgium, Anglia példa rá. A kereszténység ott politikai, szociális, szellemi, művészeti, nemzeti nagyhatalom; gondolták, hogy idegen; de most látják, hogy nem idegen, sőt isteni, s hozzá egészen emberi és nemzeti.

A kereszténység befektetése a nemzetnek mindennemű életébe, ez megdicsőülése magának a kereszténységnek, visszafoglalása elveszett állásának, nyitánya nagy szellemét s valóját leghívebben visszatükröztető kihatásának. (ÖM 10,74)

De ezen kívül jelentős cikkeket ír a *Katholikus Szemlébe*, a *Magyar Szemlébe*, és az *Alkotmányba*. Ezeket keresztül ismerik már országszerte, és gondolataival kezdenek az emberek megbarátkozni. Egészen más hatást tesz azonban Prohászka élőszava, mint írása. Ezzel az élőszóval is hamarosan megismerkednek, amennyiben Budapesten olyan körökben, ahol cikkei nyomán már megismerkedtek gondolataival és megérezték ezt az új és nagy értéket, amelyet jelentett, egyre többen hívják meg előadások tartására.

c. Egyetemi tanárság Budapesten 1904–1905

Az ő egyéniségéhez illő és hatásában hasonlíthatatlan katedrája az ő előadásainak egy egészen újfajta előadásforma, az ún. konferenciák. Az elsőt 1901-ben tartotta a budai vártemplomban, és kizárólag férfiak számára. Csakhamar követték ezt más konferenciák a női közönség számára. Mindkettő hamar rendszeressé vált, és már az 1900-as évektől kezdődőleg kialakult az az úzus³, hogy virágvasárnap előtti héten az egyetemi templomban minden este lelkigyakorlatot tartott. Ezeknek a konferenciáknak egyre szélesbedő közönségük volt. Aligha volt még egy magyar előadó, akinek hallgatói között olyan sokféle embert lehetett volna találni, az egyszerű munkástól az egyetemi tanárokig és miniszterekig felfelé.

Ez a műfaj francia eredetű, és jelenti a vallási és erkölcsi szónoklatnak egy a templomtól a katedra felé eltolódott, szakszerű, tudományosabb, kevésbé szónoki formáját. Kötetlen forma. Ezekben a konferenciákban talán a legközvetlenebbül tudta az egyéniségét kifejezésre juttatni. Talán ez volt legalkalmasabb az ő egyéniségének megnyilatkozására. Mindazok

³ szokás (régies)

számára, akik akár csak egy ilyen is végighallgattak, egy életre szóló felejthetetlen élmény volt. Ezek közül hiteles szövegben voltaképpen csak egy sorozat jelent meg, az első.

Egy egészen más, nagystílusú megnyilatkozási formája az ún. katolikus nagygyűléseken való fellépése. Ezeket német mintára kezdték abban az időben nálunk is évenként megtartani. Virágkorukat, hatásuknak igazi erejét akkor érték el. Mindig olyan kérdésekről szolt itt, amelyek akkor a legjobban foglalkoztatták a lelkeket, és meg tudta mutatni az utat ezeknek a kérdéseknek a kibogozása felé. A tudományos igényű szakképzettség és az elemi erejű retorika egyesült ezekben a beszédekben, és tette a budapesti Vigadót a teljes odaadó figyelemnek a területévé.

Az a két könyve, amelyekben először foglalkozik nagyobb arányokban apologetikai kérdésekkel, szintén ebben az időben jelent meg. 1902-ben a *Föld és ég – kutatások a geológia és teológia érintkező pontjai körül*. Egészen példátlan könyvsikerek közé tartozik Magyarországon, még ugyanebben az évben második kiadását érte el, és a harmadik évben elérte a harmadik kiadását. 1903-ban pedig *A diadalmas világnézet* jelenik meg, amely egy sereg aktuális problémával foglalkozik.

Mindezek a nagyhatású és nagy visszhangot felkavart megnyilatkozások, konferenciák, katolikus nagygyűlések és könyvek lassanként egy egyedülálló szaktekintélyé növelték egyéniségét, úgyhogy a közönség szinte kívánta őt valahol a középponton látni. Ennek egyelőre az lett a következménye, hogy a *budapesti egyetemen a dogmatika tanárává nevezték ki*. Mindössze három félévet töltött itt. Példátlan hatása volt előadásainak. Tömegesen hallgatták, nemcsak hallgatói, hanem más karokról is. Mindjárt a második félévben kénytelen volt ún. publikumot is tartani, vagyis nem csak a saját hallgatói számára való előadásokat, *Isten és lélek* címmel zsúfolt közönség számára.

Ugyanebben az időben, minthogy most már Budapesten volt, még nagyobb terjedelemben folytatja közéleti tevékenységét, akkor vesz nagyon erősen részt a keresztényszocializmus megszervezésében. Ezen a nyáron tesz egy utazást is Amerikában. Ekkor írja egy részét azoknak a tudományos cikkeknek, amelyeknek hatása alatt később az Akadémia (1909), mint a vallásbölcselet tudósát, tagjai sorába választotta.

d. Székesfehérvári püspök 1905–1927

De ez az egész egyetemi tanárság egészen rövid volt. 1905 decemberében *székesfehérvári püspökké* nevezték ki, megint szinte az ország egyöntetű követelésére, olyan köröket is beleértve, amelyek ugyancsak nem rokonszenveztek az ő egyéniségével. Ezzel életének negyedik korszakához értünk el.

Ha volt valaki, aki nem érezte magát püspökségre valónak, és akinek egy íze sem kívánta a püspökséget, akkor ő volt az. Egészen meglepő helyeket lehetne idézni erről Naplóiból. Azonban azok közé tartozott, akik a tényekben Isten ujját látták, és meghajoltak az előtt.

„Kimondhatatlanul méltatlannak tartom magam e díszes tisztre; protestálok Isten színe előtt.” (ÖM 23,207, 1905. dec. 14.) Később sem tudta magát feltalálni. Felveti minduntalan a kérdést, hogy talán Esztergomban kellett volna maradnia. Az ő egészen egyszerű és avatatlanok előtt ismeretlen szerénysége és szegénysége tökéletesen idegennek érezte magát a magyar püspöknek az attitűdjében. Jellemző erre az az anekdota, amely róla keletkezett, hogy esernyővel és breviáriummal a kezében, gyalogszerrel jelent meg a székesfehérvári püspöki palotában. Jellemzi ez azt is, hogy hogyan nézhetek ott reá, és hogyan érezhette ő ott magát. Ha nem is tudott erőszakot tenni magán, hogy odakösse magát az adminisztráció íróasztalához, annál nagyobb odaadással fogta fel a püspökséget mint lelkipásztorságot. Prédikált, gyóntatott, egyéni érintkezést folytatott, ott még nagyobb arányokban az irgalmasság cselekedeteit gyakorolta, és új meg új területeken próbálta ki erejét, mint a

papnevelésben, régi kedves területén, a püspöki pásztorlevelek írásában, amelyekben új megnyilatkozási formát talált.

De ezekből az esztendőkből való az esztergomi spirituális korában megkezdett *Elmélkedések* kiformalása is. Ennek első kiadása 1908-ban jelent meg, s 1909-ben a második. Mindazt a munkát, amelyet Budapesten elkezdett, a konferenciákat, lelkigyakorlatokat, társadalmi szervezkedésekben való részvételt, nagygyűlési szerepléseket nem kisebb arányokban folytatta, és egyre jobban kiterjesztette a vidékre. Az 1909. esztendő tavaszán nyolc városban 13 lelkigyakorlatot tartott, több mint száz beszéddel. Ez kb. minden esztendőben így ment. És aki ezeket a beszédeket hallotta, az tudja, hogy ezek nem egyszerű előadások voltak, hanem az életnek egy-egy teljes darabja. De részt vett nemcsak ilyen munkákban, hanem egyáltalában nem volt képes nemet mondani, akárhová hívták, elment. Akármelyik folyóirat kért cikket tőle, azt nem tagadta meg, akár jobboldali, akár baloldali volt is az. S ha csak egészen kénytelen nem volt vele, akkor nem utasította vissza a meghívást. Hatása egészen nagy körökre terjedt ki, elsősorban az intelligenciának széles soraira és arra a fiatal papi generációra, amely sok tekintetben más volt, mint az elődje. Megéreztek benne az emberek valahogy azt, amit *A diadalmas világnézet* olyan szimbolikus erővel fejez ki, hogy itt olyan gondolkozás, olyan érzés, olyan világnézet és olyan erő jelenik meg, amely nem passzív, amely magába tud fogadni mindent, és hatni tud mindenkire.

Egyre növekvő hatása természetesen ellenhatást is ébresztett. Túlságosan erős egyéniség és nagyszabású szellem volt ahhoz, hogy mindenki megértse, és ne támasszon maga ellen irigyeket és ellenségeket. Az irigyeken kívül természetesen azoknak szúrt szemet, akiknek mindig szemet szúrt az apostoli egyszerűség, akik nem egyszerűek, akik az életnek a verőfényes oldalain sütkérezvén nem képesek megérteni azt, hogy vannak mélységek és ezekkel szemben felelőségek is. Prohászka pl. túlságosan hangoztatta ezek számára a szociális felelőség kérdését. Ezért túlságos sokan haragudtak rá, a királytól kezdve, aki nem tudta neki megbocsátani, hogy a tulipán-mozgalommal rokonszenvezett, lefelé a kisebbek felé, akik nem tudták megérteni, csak látták a nagyarányú szellemiségnek példátlan arányú megjelenését, akik nem tudták elgondolni, hogy azzal, amit azok katolicizmusnak neveztek, mindez megférhessen. S néha ezeknek a cikkei is hozzájárultak ahhoz, hogy sokan, nagyon jóhiszemű, nagyon jámbor, de nagyon kiskaliberű emberek, szintén bizonyos félelemmel kezdtek rá nézni. Hozzájárult ehhez az a körülmény, hogy a Franciaországban és Olaszországban meginduló ún. modernizmust épp abban az időben ítélte el X. Pius pápa. Prohászka, aki rokonságot mutatott ezekkel a törekvésekkel annyiban, amennyiben érezte ezeket a problémákat, de amelyekkel azért semmi közösséget nem mutatott, tehát elítélhető módon velük nem érintkezett, azok miatt is bizonyos gyanús színben tűnt fel.

Talán ezeknek az okoknak tulajdonítható az a megdöbbentő esemény, hogy 1911-ben római indexre került három munkája, egy kis értekezés, amely az akadémiai székfoglalója volt, és *Az intellektualizmus túlhajtásai* címet viseli, a *Modern katolicizmus* c. munkája és egy egyszerű hírlapi cikk, amely 1910-ben az Egyházi közlönyben jelent meg és *Több békeséget* címet visel. Hogy miért kerülhettek ezek indexre, arra nézve a hozzáértők okoskodása csak egy értelmet tud adni, amit ő maga is naplóiban megállapít. Vannak olyan mondatok mindhárom írásában, amelyek érthetők, ha valaki akarja, rosszul is. Olyan mondatok, amelyeket feltétlenül rosszul kell érteni, nincsenek. Hatása Prohászka nyomán követhető és megérthető naplóból. 1911-ben a következő sorokat írja:

Keserves hónap; 11-én kézhez vettem egy kis nyomtatványt; nem tudom, ki küldte; alighanem a nuncius. Kinyitom, hát mintha tiszta kék égből a villám csapott volna belém, olvasom, hogy indexre kerültem: Az intellektualizmus túlhajtásai, A modern katolicizmus, s az Egyházi Közlöny egy cikke!

No, hát fiat voluntas Dei! Ha ezzel a világon csak egy légynek is segítenék, szívesen elviselem; elviselem mint megaláztatást, büntetést bűneimért – el, el. Megérdemlek én mindent; s ha ezzel csak azt érdemlem ki vagy szerzem magamnak, hogy az Isten biztosabban megbocsát s jobban szeret: ó, nem bánom, hogy hegyébe minden irka-firkámat indexre tegyék s az ujjamat is levágják: szívesen!

De most a történelem számára is kell okoskodni s másoknak is igazi javát az esemény által szolgálni ... (ÖM 23,215, 1911. jún.)

Próbálja megállapítani, hogy mik lehettek ennek az indexre tételnek az okai. Az egyiknek az intellektualizmussal való szembenállás a tárgya; a másoknak egy, a laikus számára érthetetlen ószövetségi mondat félremagyarázása; a harmadiknak pedig néhány, az apostolnak az ajkára illő tüzes, ostorozó megjegyzés, bizonyos egyházi köröknek a haladásban való lassúságára vonatkozólag. Ezeket meglehetősen végiggondolja magában, és nemcsak külsőleg és hivatalosan veti alá magát az Egyház ítéletének, hanem belsőleg is iparkodik, amellet, hogy ezeket a dolgokat elismeri.

De nem csügged, és tovább dolgozik, éppen úgy, mint azelőtt. Hogy hivatalosan elsimult minden, abban nagy része van Majláth erdélyi püspöknek, aki kezdettől fogva mindig mellette állt és mindent megtett érte. Kétségtelen azonban, hogy nem múlt el ez a belső megrendülés nyom nélkül. Nyilatkozik a hatás elsősorban abban, hogy ezeken a problémákon egyre jobban töpreng, ezekbe egyre jobban belemélyed. Egyik könyvében mondja is, hogy nem tud az intellektualizmus problémájával való foglalkozástól szabadulni.

Ennél azonban mélyebbre ható hatásai is vannak. Legfőbb hatása ennek az egészen nagy megrendülésnek az, hogy egyre mélyebben ás alá a saját lelkébe. Befelé egyre jobban látja, hogy probléma az embernek a saját lelke:

Hányszor vagyok magamnak probléma. Néha érzem, hogy mennyire le van borítva a lelkem, úgy hogy az igazi, az eredeti, az a fenék-öntudat nem is jelentkezik a sok ránszakadt gondolat- és érzéstől; a ránk rakódó kultúrrétegtől, szokástól, rutintól. Ah, ha egy igazi darabra akadnék magamban magamból; arra, ami én vagyok s voltam s volnék! Ah, ha úgy sikerülne levetkőznöm a sok ruhát, burkot; ha sikerülne kibújnóm a burokból, a gubóból, mit rám szöttek fonalak! Ha lelkem mezítelen valóját látnám, valódi, szűzies meztelenségében, megpillanthatnám magamat, azt az ismeretlent! (ÖM 23,249, 1913. aug. 30.)

„Néha úgy szeretnék új életmódot stilizálni magamnak.” (ÖM 23,258) – írja 1914-ben.

Ezek a problémák azelőtt nem foglalkoztatták, akkor egészen határozottnak érezte maga előtt az utat. Most egyre mélyebbre hatol magába. Ezzel kapcsolatban mélyül és probléma lesz számára az ember pszichológiája. Szeretne tisztába jönni az emberekkel: „Annyi sok nem igaz, általam költött, általam interpretált vonást látok rajtuk.” (ÖM 23,353, 1919. júl. 28.)

Nem soká ér azonban rá ezekre a töprengésekre, mert egy másik nagy katasztrófa következik be, a köz katasztrófája, a háború. Nagyon jellemző Prohászka számára, és aki az eddigieket figyelemmel kísérte, az természetesnek fogja találni, hogy azok közé a kevesek közé tartozott, akiket egy pillanatra sem kábított el a háború csinált lelkesedése. Mindjárt az elején, 1914 augusztusában ilyen feljegyzést olvasunk:

Esik az eső, s a bakák fölvonulnak s ordítják: éljen a háború! Van-e rettenetesebb téboly s alávalóság? S ez mint hazafiság is fest. Egészen új mentalitás szállja meg az embereket; óriási megfeszülés, erő kifejtés, bátorság, áldozatkészség, hűség! De ez mind a bestializmus szekerén, mely emberhullák fölött hempereg! No, hát erről én nem írok itt. Ezt nem dicsóítem. Tudom, hogy sok nagy érzés fakad a harcok s kínok között, de nem,

nem, nincs közöm az öldöklő világhoz. Nem Istennek, nem Krisztusnak világa ez! (ÖM 23,270, 1914. aug. 18.)

Néhány hatalmas sorban benne van sokaknak akkori, még többeknek későbbi gondolata. Később:

„A rettenetes csatákról s veszteségekről, no meg a sajtó hazugságairól nem írok. Igazi boszorkánytánc a hatalom trónja s az aranyborjú körül. Rettenetes, az ember szégyelli magát, hogy ember!” (ÖM 23,272–3, 1914. nov. 30.)

„Voltaképen ez mind állatiasság, alávalóság, őrület s Isten átka.” (ÖM 23,276–7, 1915. jan. 15.) – írja megint később.

De természetesen ez csak az első benyomás; ezzel párhuzamosan halad az a két elnémíthatatlan igény, ami fellép benne: az egyik a belső tisztábajövés és a másik az embereknek az okulása. Megtalálja a háborúval szemben való belső elhelyezkedést. Mutatja ezt *A háború lelke* című cikkgyűjteménye (ÖM 10,165–324).

A háború alatt tevékenységének legnagyobb részét az köti le, hogy cikkekben és beszédekben, a közt, levelekben az egyeseket próbálja vigasztalni. De hogy a praktikus és a társadalmi igazságot soha szem elől nem tévesztő Prohászka nem merül ki ebben, arra jellemző az, hogy 1916-ban megteszi híressé vált földreform-indítványát, amely szerint a kötött birtokoknak 10.000 holdon felüli részét örökbérlés formájában kell a kisembereknek, elsősorban a hadirokkantoknak juttatni, és ugyanakkor a saját püspöki birtokán meg is kezdi a parcellázást. Közbejött a kommün. Ez után is azonban első dolga az volt, hogy megteszi Csernochnak az ajánlatát, és a parcellázást be is fejezi a saját birtokán.

Azok az idők, amelyek a háború vége felé beállottak, egészen a kommunizmusig, rá elsősorban azzal a hatással voltak, hogy a szociális problémákban mélyedt el egyre jobban. Azon az állásponton, amelyet már esztergomi cikkeiben megtalálunk, nem kellett semmit sem változtatni. Amit elgondol, amit a társadalmi program számára kidolgoz, az szerves folytatása a pályája kezdetén leszögeezett elveknek. A háború vége felé, amikor a szociális izgatás nálunk olyan nagyon erős volt, elméletileg jóformán alig foglalkozott mással, mint ezzel a kérdéssel. *A Kultúra és terror* címen összegyűjtött cikksorozata foglalja ezeket a gondolatokat magában. Hogy milyen határozott ebben a kérdésben az állásfoglalása, arra nézve lehet egy pár idézetet olvasni.

Ezekre az elmélkedésekre a szociális agitáció növekedése adott okot. Ezek között éri aztán a kommün kitörése, nem váratlanul és nem letörően. Nagyon jellemző arra is, hogy hogyan állt vele szemben, és arra is, hogy hogyan gondolkozott és milyen ember volt az, hogy amikor a kommunisták ki akarták lakoltatni palotájából, azt mondván neki, hogy ezután már csak egy szoba fogja megilletni, ő azt felelte, hogy neki egy szoba is elég, hisz voltaképpen sohasem lakott többen. A kényszerű visszavonulásnak e hetei és hónapjai csak abban az egy dologban hatottak rá bénítólag, hogy szeretett volna cselekedni, de nem lehetett. Tehát elmélkedik. Szociális gondolatokat, egészen sötét filozófiai elmélkedéseket kapunk naplójának ezekről a lapjairól. S közben egyre várja azt az időt, amikor újra munkába állhat.

Könnyű elgondolni, hogy ilyen elmélkedésekbe kerülve, amikor a kommünt letörik, és amikor elkezdenek építeni a romokon, mindazoknak a szemé, akik akartak valami újat és egészségeset, többé-kevésbé öfelé fordult, hisz egyetlen töretlen oszlop volt, aki semmiféle irányban nem volt kompromittálva. Nagyon jellemző erre nézve az, hogy mindjárt az első napokban a nemzet élére akarták állítani. József főherceg magához hívatta, s a miniszterelnökséget csak úgy tudta elkerülni, hogy ezt válaszolta: hacsak katonai őrjárással nem hurcolják a miniszterelnöki székbe, akkor igen, de máskülönben nem lesz miniszterelnök. Háromszor kellett ezt a felszólítást visszautasítani. A képviselőséget azonban nem tudta elkerülni, minthogy arra Székesfehérvár vette rá.

Nem hiába engedte belevonni magát a politikába, szinte csak napokba telik, és már felteszi a kérdést: hogyan lehet keresztény kurzust csinálni, keresztények nélkül? S ettől kezdve látható, hogy önfeláldozás neki nem hagyni ott a rábízott munkát, de még nem hagyja ott. Az ő szerepe azonban, bármennyire ki is vette a részét abból, amit kötelességének tartott akkor a politikában megtenni, elsősorban az eszmei elhelyezkedés. Gondolatai akkor alakulnak ki teljesen a magyarság szociális felemelésének irányában. Hogy mennyire nem ragadja el az akkori időknek az árja, amely olyan sok embernek az önkritikáját és a dogokkal szemben való kritikai elhelyezkedését próbára tette, arra nézve szintén egypár idézetet lehetne akkori írásaiból olvasni. Milyen felelősséggel és milyen elfogulatlansággal tudta nézni a dolgokat!

Majd aztán gyakorlati irányban próbálja kidolgozni a magyar népnek a javára azokat a gondolatokat, amelyeket eddig elméleti úton gondolt végig magában. Visszatér azokhoz az első eszmékhez, amelyeket még a 90-es évek cikkeiben ír, hogy az Egyháznak mennyire feladata az egyszerű néppel való foglalkozás. „Harc a magyar halál ellen” – mondja ő (Sík: Gárdonyi, Ady, Prohászka, 345. o.). Egyre jobban hirdeti azt, hogy a nemzet zöme számára kell biztosítani a magyar földet. Újra és újra visszatér cikkeiben erre a gondolatra.

Amikor azonban az 1922-es nemzetgyűlés feloszlik, és ezáltal megszabadul attól a keserves kötelességtől, amely újra és újra visszatér naplóiban, akkor egy darabig úgy tetszett, mintha egy kissé visszavonult volna a nyilvános szerepléstől. Ennek lényeges oka az egészségében akkor először fellépő megrendülés volt (a lábán voltak vérkeringési zavarok), amely meglehetősen szobához láncolta. Soha sem fogom azonban elfelejteni azt a választ, amelyet egyszer jelenlétben adott egy újságírónak, aki éppen akkor járt nála, s megkérdezte azt, hogy igaz-e, hogy elveszítette kedvét a közéleti szerepléstől? Most is magam előtt látom azt a felsőbbes és derűs mosolyt, amikor azt mondotta: „Aki elveszti a kedvét, az gazember!” És hogy mennyire nem törte le a fájó csalódás az emberekben és törekvéseinek egyre nyilvánvalóbban hiábavaló, illetve megvalósíthatatlan volta, az látszik akkori munkáiból. Ezeknek az utolsó éveknek a szellemi munkája egyre inkább, egyre kizárólagosabban és diadalmasabban a misztikum felé hajlik. A naplónak ide vonatkozó részei 9/10 részben az Oltáriszentség előtt eltöltött óráknak naplói. Ekkor írja egyik legmélyebb munkáját, a maga nemében páratlan *Élő vizek forrását*, és később az *Élet kenyerét*. Ekkor ír még néhányat az utolsó közül abban a műfajban, amely egész mindenestől a sajátja. *A Pilis hegyén* c. elmélkedés-féléje (ÖM 8,78), amelyet utolsó évében a Kisfaludy Társaság díszközgyűlésén mint székfoglalóját olvasott fel, egészen elemi hatást tett az ott megjelentekre.

Kétségtelen, hogy mikor ezeket az írásokat olvassa az ember, akkor azt látja, hogy semmit sem gyöngült az öreg Prohászkanak a szellemi képessége semmiféle irányban. Másoknál azt látjuk, hogy a fiatalkori lendület eltűnik, az öregkori munkájukban ennek helyét valami mélyebb, talán átfogóbb, talán értékesebb nyugalom foglalja el, de amelyben rendesen nélkülözi az ember az ifjúkornak az érzelmi lendületét. Prohászkanál ebből semmit sem látunk. Mindaz, amihez hozzá vagyunk szokva, hogy az öregkor mélységet hoz, az mind ott van, de ha lehetett fokozni fiatalkori beszédeinek érzületét, akkor az még fokozva van ezekben az írásokban.

Így érkezik el az 1927. esztendő tavasza, Prohászka utolsó tavasza, amikor mintha megérezné, hogy itt a vég, mindent a legfelsőkig fokoz, amit csak tett azelőtt. Ezen a tavaszon elindul utolsó lelkigyakorlati körútjára. Veszprém, Pápa, Pécs ennek állomásai. Egymásután tartott lelkigyakorlati nagy hatással voltak. Így ér fel Pestre, s elfoglalja székét a Kisfaludy Társaságban. Március 15-én Vasvári Pál emlékkövének leleplezésén elmond egy hatalmas beszédet, s aztán hozzáfog utolsó lelkigyakorlatához az egyetemi templomban. Április elsején, utolsóelőtti napján a lelkigyakorlatoknak a szószéken éri az az agyszélhűdés,

amely csak arra enged időt, hogy áldást adhasson hallgatóira, aztán megtántorodik, elviszik és egy nap múlva meghal.

Temetése egészen páratlan esemény volt, kezdve a budapesti beszentelésétől és az elindulásától, végig az egyszerű emberek térdelő ezreitől szegélyezett vasútvonal mentén Székesfehérvárig és ott a zuhogó esőben óriási tömegnek részvételével való eltemetéséig. Megmutatkozott ezen a temetésen a nagyok és a kicsik részéről, hogy micsoda egészen elemi és páratlan befolyást tett a lelkekre ez a csodálatos egyéniség.

5. A tudós, a szónok és az író

Amikor ebben a kollégiumban Prohászkaival foglalkozom, sem időm, sem terem nincs arra, hogy egész pályájával, egész jelentőségével, élete egész gazdag művészetével foglalkozhassam. Természetszerű, hogy itt, ahol az irodalomtörténet szól, az irodalomtörténész szemével kell néznünk pályáját. Ezért csak az érdekel most bennünket, ebből az egész életműből, ami irodalom. De ezt a kört is, ti. hogy mi az irodalom munkáiban, még szűkebbre kell vonnunk, mert hiszen az a 25 kötete, amely megjelent, az mind irodalom, de nem az összes művekről akarok itt szólni, csak érinthetem ennek az egész életműnek a tartalmi kincseit, amennyiben összefüggésben vannak ezzel a szűkebb irodalmi szemponttal, amelyet itt fel szeretnék állítani. Prohászka művészetéből csak azzal akarok foglalkozni, és az egészzel csak abból a szempontból, ami és amennyiben *tisztán irodalmi*, mondjuk így: *művészi jellegű*. Az író, a művész Prohászkaival akarok foglalkozni. És azt gondolom, hogy ez a szempont egész életművének megítélésében a lényeges szempontok közé tartozik, annak ellenére is, hogy nem volt elsősorban író. Nyilvánvaló, hogy meg kell mondani, mit értek az ilyen szűkebb értelmében a szónak azon, hogy író, művész. A művészbent, aki ír. Miben különbözik a művésztípus a nem művésztől, – ez lesz a lényeges szempont, amely szerint Prohászkaát nézni szeretném.

Prohászka életművének egy nagy része tudományos munka, egy másik nagy része pedig szónoki munka. Mi nem a tudóssal és nem a szónokkal, mint ilyennel akarunk foglalkozni, hanem a művésszel. A tudós az értelem embere, akit a gondolatok érdekelnek a gondolatokért, akit az igazság mint ilyen foglal le magának, aki írásaiban az igazságot mint ilyent logikai értelemben akarja megtalálni és közvetíteni az emberek számára. Tehát egészen másképpen áll szembe a dolgokkal, mint mindenki, aki nem tudós és nem az értelem embere. Ő megfigyel, gondolkodik, és diszkurzív logikai eszmemenetekben kifejti gondolkozásának eredményeit. Prohászka tudós a szónak ebben az értelmében is. De minket nem ez érdekel.

Nézzük a szónoki szónokot, a tiszta típusú szónokot. A tiszta típusú szónoknak egy célja van: valamire rá akarja venni az ő hallgatóságát. Ennek a célnak az elérésére felhasznál gondolatokat és érzelmeket, így a tudóssal rokon azon a téren, hogy értelmi síkon mozogva meg akarja győzni hallgatóinak értelmét. Ehhez hozzájárul bizonyos specifikus szónoki elem is, hogy ti. úgy akarja meggyőzni az értelmet, hogy meghat, megindítja az akaratot, tehát nem éri be értelmi dolgokkal önmagukban, hanem praktikusán segítségül veszi az érzelmi motívumokat is. De ha dolgozik is érzelmekkel, őt magát elsősorban mégis csak a gondolat vezérli, érzelmet csak azért használ, hogy elérje azt a hatást, amelyet el akar hallgatóiban érn.

Nézzük ezután a költőt. A művésznek azt a típusát, amellyel Prohászkanál állunk szemben, költőnek nevezzük. Hogyan alakít a költő? Nem úgy áll szembe a világgal, mint a tudós, aki szétszedi a világot, és a tényeket a fogalmakon keresztül szemléli. A művész épp abban különbözik a nem művésztől s csak intellektuális embertől, hogy ő nem a fogalmakon keresztül nézi a valóságot, hanem valahogy realiter érintkezik vele. Ebben természetesen van valami titokzatos, amelyet neveznek képzeletnek, beleélésnek, intuíciónak stb. A lényeg az, hogy a valóság közt és az ő lelke közt nincs meg a fogalmiság közvetítője. Amikor szól, persze ő is fogalmakon keresztül szól, de a költő szava nemcsak fogalom. A költő magát a valóságot nem fosztja meg esetlegességeitől, egyéni jellegétől, szóval neki a világ nem fogalmakból áll, hanem élményekből. Neki lényegének darabjai a valóságok.

A tudós számára az eszmék tömege a világ, a művész számára az élmények összege a világ. Ez a lényeges különbség.

Prohászka számára élmények összege a világ. Az élményekben benne van a róluk szóló fogalom is, és ez másodrendű.

Kifejezés tekintetében szintén lényeges különbség van a tudós és a költő között, másrészt a szónok és a költő között is. A tudós is és a szónok is az értelemmel dolgozik, tehát kifejezéseiket az értelem irányítja; a tudós megmondja a dolgokat úgy, hogy meg is értsék, a szónok, hogy meghallgassák hallgatói. A művész nem így. A művész is akarja azt, hogy megértsék és meghallgassák hallgatói, de egyik cél sem első. A művész az ő élményét, amellyel lelke tele van, ki akarja magából helyezni, objektívvé akarja tenni, nemcsak akarja, hanem kénytelen is vele, ezért művész. Ebben van valami természetszerűség, valami természeti törvényszerűség. Kényszerűségből működik. Egy igazi művész, ha nem tudja magát kifejezni, akkor elsorvad. Példa rá Katona József irodalmunkban. Tehát a művésznak ki kell fejeznie magát és kifejezésében nem a logika törvényei vezetnek elsősorban. Az ő törvényei nem a hatás törvényei elsősorban – azok is – hanem immanens törvények, amelyen azt értjük, hogy azt, ami benne él, úgy akarja megmondani, ahogy az benne él. Világos, minthogy emberekhez szól, úgy akarja megmondani, hogy meg is hassa az embereket, de ennek a hatásnak nem logikai és nem szónoki kiszámítottság az eszköze, hanem a megéreztetés, a szuggesztívó.

E két dolog jellemzi tehát a művészt, a költőt: a világ rá úgy hat, mint élmény, és ő azt úgy fejezi ki, hogy szuggerálja.

Ha tehát azt látjuk, hogy Prohászka tudományos műveket ír, izgatón érdekes kérdés lesz az, hogyan ír a művész tudományt. S ha azt látjuk, hogy századokra szóló szónok, érdekes lesz keresni, hogyan szónok, amikor nem is szónok elsősorban, hanem költő.

Ezek azok a művészi problémák, amelyek bennünket életművében izgatni fognak. Elsősorban azonban mégis azokkal a műveivel akarok foglalkozni, amelyekben ez a művész elsődlegesen jelentkezik, nem a tudományon és nem a szónokiságon keresztül. Hogy ez a kettő sem esik egyforma beszámítás alá, az természetes, mert hiszen a költő a szónokban jobban tud érvényesülni, mint a tisztán tudósban.

6. Nem szépirodalmi művei

Ezért először *nem művészi cikkeivel* fogunk foglalkozni, amelyekben csak másodlagosan és harmadlagosan tud érvényesülni a művész. Tehát azokkal a műveivel foglalkozunk, amelyek előkészületek. Adott stílusformák. Adott műfajok keretében próbálta kifejezni magát. Innen van az, hogy ezeknek az írásoknak nagy része még pályájának kezdetéről való, de nem mindenestől. Nem nehéz megérteni, hogy a spirituális és a teológus tanár Prohászka elsősorban a tudományos irodalom terén próbálkozott. Első művei is szakszerű tudományos munkák: a cikkek is és a könyvek is. Közük való az a két könyve is, amely stílusában, egész elgondolásában és szerkezetében is legjobban elüt a többi írásától, amennyiben tisztán szaktudományi munka: az *Isten és a világ*, amelyben Isten létével, mivoltával, és teremtői működésével foglalkozik s tisztán filozófiai, dogmatikai munka, továbbá a *Keresztény bűnbánat és bűnbocsánat*, amely ennek a témának dogmatikáját, dogma- és egyháztörténetét adja.

a. Tudományos cikkek

Ide tartozik egy nagy sereg tudományos cikk, amelyek tárgyuknál fogva is és felfogásuknál fogva is meglehetősen változatosak. Ilyenek: *Az objektív idealizmus* (ÖM 14,223), *Értelmi észrevevés és intuíció* (ÖM 14,264), *A valláspszichológiáról* (ÖM 14, 215), *A lényegismeret Bergson tanában és a régi filozófiában* (ÖM 14,192), *Az ősegyház szervezete* (ÖM 15, 123), *Az improduktív szellemi munka* (ÖM 11,75), *Marx Károly nemzetgazdasági alapelvei* (ÖM 11,128), *A pénzgazdaság tarthatatlansága* (ÖM 11, 182), stb.

Mindezek a témák, mint látni lehet, olyanok, amelyek állandóan foglalkoztatták, de amelyeknek szépirodalmi jelleget adni alig lehet. Tiszta tudományos munkásság ezeknek jó része. Nyelvileg is és formailag is elütnek Prohászka jellegzetes munkáitól. Mégis ezekben is megtaláljuk a művész Prohászkanak, ha nem is nyomait, de legalább ígéreteit, motívumokat, amelyek sejtetik a későbbi művész Prohászkat. Így mindenekelőtt akárhányszor megcsap bennünket valami lírai elem. Ezt természetesen nem úgy kell venni, mintha költői helyek volnának itt. A líra, vagyis az egyéniségből való fakadásnak az érzése és hangja csap meg bennünket. Legtöbb szakmunkáján érezni lehet, nehéz volna ugyan megmondani, hogy miben, de érezni lehet, hogy az egyéni érzés árad, ez neki belső élménye, amely állandóan foglalkoztatja. Hiszen az, hogy egy hosszú életen keresztül foglalkozott bizonyos kérdésekkel, és ismét mások újra és újra visszatértek, ez a hosszú és állhatatos foglalkozás is mutatja, hogy ezek valahogy hozzá vannak növe a szívéhez. De hozzá van növe a mag is, a tudománynak, az igazságnak való kutatása is.

Ez az író, aki annyit írt az intellektualizmus túlhajtásairól és végzetes veszedelmeiről, az intellektuális érdeklődés szempontjából is a kielégíthetetlen szomjúságú emberek közül való.

Legelső katolikus nagygyűlési beszéde nagyon jellemzően a katolikusoknak a tudománnyal szemben való felfogásáról szól, és ámbár ebben a beszédében is benne van az az ismeretelméleti alapgondolata, hogy az aktív élet a legfontosabb, éppen itt fejt ki azt, hogy az emberiség életének fenékhullámai mégis csak az eszme és a gondolat. De legjobban kifejezésre jut ez a tudományos líra akkor, amikor akadémiai székfoglalója után Alexander Bernát egy hosszabb kritizáló cikket írt az ő felolvasásáról, amelyben polemizál vele, és mintegy védelmébe veszi a megtámadt tudományt. Ugyanabban a folyóiratban (Magyar Figyelő) felelt *Az én filozófiám* (ÖM 14,182) címmel, és egészen szabatosan tisztázza az ő álláspontját. Ezekből a fejtegetésekből egészen félreérthetetlenül megérezzük azt a lírai lendületet, amellyel a tudomány megtámadása ellen védekeznek. De megérezzük a Prohászka

egész életét mozgató apostoli érzésnek a hatásait is. Ezeknek a tudományos munkáknak nagy része szívügye. De legnagyobb része nem ezért szívügye, mert őt foglalkoztatják, hanem azért, mert látja, hogy az embereket foglalkoztatják, mert látja, hogy az emberek életére kihatással vannak. Segíteni akar.

Legkevésbé mutatkozik meg a művész Prohászka formai szempontból és stílus szempontjából. De még ebből a szempontból is akad az ember helyekre, ahol fel kell figyelni. Előveszem pl. a keresztény bűnbánat és bűnbocsánatról szóló pályamunkát, amely ennek a kérdésnek legnagyobb szabású monográfiája, s így tisztán szakmunka. Így kezdődik:

Van az emberiségnek egy régi éneke, mely bölcsődala és búcsúztatója is, mely nincs kottákra szedve, hanem a szív érzelmeiben hangzik; ez a dal az elveszett paradicsomról szóló ének. Az ember keresi az Istent föltartóztathatatlanul; keresi, mert elvesztette, s hogy elvesztette, az fáj neki. E fájdalom oly széles és mély, mint az értelmes lét e földön; ez a fájdalom a legmélyebb alaphullám, mely végig vonul az elesett ember életén; a csaták, harcok, politikai átváltozások csak a felület fodrai és karikái, alattuk törhetetlenül emelkedik és száll a nagy theológiai és pszichikai áram.

A *bánat* ily általánosságban egy nagy történeti tény, – évezredekén átrezgő elégia, melyet tagadni nem lehet, csak értelmezni; az egymást követő korok, a nézetek és tévedések rálehelik jellegüket, de el nem némítják; elnémítani csak az elveszett, de újra megkerült paradicsom bírná. E bánat egy nagy általános fájdalom; nincs rajta kifejezve világosan, hogy bűnbánat, de valóságban az: az egyes emberekben azután ez a nagy világbánat konkrét alakokat nyer, s ez a tulajdonképpeni bűnbánat. (ÖM 2,3)

Magától értetődik, hogy így nem szakmunkák szoktak kezdődni, hanem valami egészen más érdekeltégű, művészi munkák. Néhány lappal később hasonló lírai részekre akadunk. Valami művészi ez a bevezetés, egy plasztikus kép, amely novellába is odakerülhetett volna. S van ismét néhány sor, amely az *Elmélkedések*-ben is állhat – az, azon a helyen, ahol arról beszél, hogy az emberiségen átvonul a büntudatnak az érzése:

E vészkiáltás megrendítette az erkölcsi világra boruló éjt s egy elhagyatott, kopár barlangban, csendes éjfélben megtörtént a bűnbocsánatnak, az engesztelés misztériumának kinyilatkoztatása. Éjfél, barlang ... révedező világosság, tán egy új pokoli misztérium? tán őrjöngők víziói? tán a mélység gőzeitől ittas phythiák álma? Nem ... hanem az Isten, a mi üdvünk ember lett, testvérünk lett ... mienk lett; az irgalmas, a könyörületes, az engesztelő szeretet magára vette testvéreinek gyalázatát és rovását. „Úgy szerette Isten e világot, hogy egyszülött fiát adá.” Ezóta történt a nagy fordulat a világban, – megszabadultunk, föllélegeztünk, amit reméltünk, amiről álmodoztunk, amit sirattunk ... az teljesen mienk lett. (ÖM 2,14)

Ez csak néhány sor és utána következik a száraz tudományos utalás skolasztikus módszerességgel, de bele-belevéve egy ilyen művészi rész. Végül pedig érzi az ember, hogy a gondolat hogyan torkollik bele lassan a misztikumba. „A gondolatokon Isten foszforenciáját látja” – mondja ő maga is (ÖM 13,164). Mindezek útmutatások a későbbi művész Prohászka felé.

b. Publicisztika

Egy másik csoportja ezeknek a nem tulajdonképpen-való Prohászka-féle művészi írásoknak a *publicisztikai cikkek*. Ezeket újságírói kötelessége íratta vele. Nagyrészt politikai, nagyrészt erkölcsi és még nagyobb részt a nép iránti szeretet gondolatából és érzéséből táplálkozó cikkek, amelyek aktualitásokat tárgyalnak. Részben az *Esztergom*-ban, részben

pedig az *Új Magyar Sion*-ban jelentek meg. Ezek a cikkek történeti szempontból is nagyon érdekesek. A magyar közéletnek ebből a néhány esztendőből egészen kedves tarka kaleidoszkópját mutatják, és ezen a korképen keresztül itt szólal meg először a keresztény demokráciának a hangja, mint erre rámutat ő maga is. Mindent összevéve talán legrokonabbak ezek a cikkek Kossuth és Széchenyi 40-es évbeli cikkeivel. Mind a hármójukat jellemzi a nagy líraiság és a nem túlságosan logikus sorrendhez ragaszkodó gondolatmenet. De jellemzi mindenekelőtt a gondolatmenet merészsége ezeket éppúgy, mint amazokat. Ami igazi mértékben akkor fog előttünk állani, ha meggondoljuk, hogy ki az, aki ír és milyen keretben. Egy egyszerű, minden rangtól mentes teológiai tanár, írja a Tisza Kálmán-korszaknak a végén, illetve Bánffy-nak a korszakában, a liberális állami onnipotenciának legerősebb korszakában, és amikor félreérthetetlenül amellet a kormányzat mellett foglalt állást a főpapságnak a legnagyobb része is. Ekkor találunk olyan cikkeket, amelyeknek merészségét így érti meg az ember. Ilyen volt: pl. a Roszival- eset, amikor a szemináriumnak az igazgatója olyan lépést követett el, amelyet ő a politikus papnál erkölcsstelennek tart, és nem habozik azt megírni, hírlapi cikkekben megmondani, vagy vezércikkekben megírni. Vagy felolvasom pl. azt, hogy hogyan ír a Bánffy- és Tisza-rezsimről a *Magyarország sötét csillaga* c. vezércikkben 1899. január 8-án:

Fejünk fölött ragyog már a hit és tiszta erkölcs egén az epifania csillaga; de biz Magyarország egén csak az a sötét csillag kóvályog, mely politikai korrupcióba, erkölcsstelen erőszakba, szószegő fufangba fojtotta el a magyar közélet tisztességének sugarait. Ha ennek a csillagnak árnyaiból koponyacsontok, állkapcsok, szemgödrök képződnének, a rémes halálhoz való hasonlatosság mellett Tisza Kálmánra ismernénk ez ijesztő képződményben. Ez a sovány, száraz, halálfejre emlékeztető arc, az a horgas orr, az a homlok, mely mögött Magyarország gonosz szelleme székel: Magyarország sötét csillagzata; s ha kell fejfa – kereszt oda nem való –, melyet Magyarország hanyatlásának árka fölé tűzünk, tűzzük oda Tisza Kálmán száraz csontvázát; s ha kell címer, mely jelezze a politikai korrupció s az ország erkölcsi süllyedésének szomorú emlékeit, vegyük címerül Tisza Kálmán fejét: úgy illik az oda, mint a bagoly a várrom falára!

Huszonnégy éve jár már Magyarország egén az a sötét csillagzat, melynek Tisza-rendszer, Tisza-klikk a neve...

Bánffy báró a legmarkánsabb képviselője e vészthozó, erőszakon, csaláson, hazugságon épülő rendszernek, melyre rásütötte még hegyibe az ő személyiségének alacsony jellegét. Ez a jelleg az ethikai motívumoknak, a nemes, nagy gondolatoknak teljes hiánya. Kormányzata, választási praxisa, intézkedései sehol sem árulják el skrupulusok leghalványabb nyomait. Az ethikai felelősség érzete, a tekintetek figyelembevételére nála soha nem kísértett. Ő a lélek s az erény e pszichológiáját nem érti. (ÖM 21,106–7)

Ez a merész hang az, amely olyan egyedülálló.

A másik, amely jellemzi, a szellemességnek, a maró szatírizmusnak az a hangja, amely itt is felcsendül már. *Szekularizáció* c. cikke:

„Nem érzek magamban föltünési viszketeget”, mondotta a minap az egyik honatya; a másik meg rávágta: „Hát milyen viszketeget érez?” A magyar közérzés is azt mondhatja, föltünési viszketeget nem érzek, de ha tudni akarjátok, hogy mit érzek, hát megmondom nyíltan: viszket a tenyerem az egyházi vagyonra.” (ÖM 21,52)

Ez a szellemes kezdet az, ami jellemzi őt. Ez a merészség és szellemesség már Prohászka-stílus, de még nem talált rá jellemző formát.

c. Korai beszédek

Szólhatunk most már egy harmadik csoportról. *Beszédeinek* legrégebbi formájáról. Érdekes és egészen bizonyos, hogy nagyhatású beszédek voltak ezek a maguk nemében: de aki ismerte a 20. század Prohászka-ját és hallotta beszédeit s olvassa ezeket a beszédeket, azt veszi észre, hogy milyen érdekes régi, de nem Prohászka-beszédek. Van itt-ott ezek között is egy-egy hang, beállítás, kezdet, amelyre azt mondhatja az ember, hogy így szólhatna később is. Ezek azok a beszédek, amelyeket legnagyobb részben kispapoknak mondott, még mint teológiai tanár. Az egyik így kezdődik:

Villanovai Szent Tamás egykor prédikálni akart a Krisztus szenvedéséről, s alig hogy kimondta ezt a négy szót: *passio Domini Jesu Christi*, elragadtatásba esett s kiterjesztett karokkal, mereven állt a szószéken három óráig. Ez volt a hatalmas prédikáció: egy eleven kereszt. Ez volt a hatalmas szózat. Nem is lehet az Úr Jézus kínszenvedéséről másnak beszélnie, mint az apostoli lelkeknek, mint a stigmatizált szenteknek, azoknak, kik elmondhatták Szent Pállal: *Vivo ego, iam non ego; mihi mundus crucifixus est et ego mundo*. De hát minek is keresünk mi más valakit, hogy szóljon hozzánk, hiszen Szent Pál szerint a *verbum crucis* maga szól lelkünkhöz! Az Isten igéje, de kivált a keresztről való ige kétélű kard, mely szívet-lelket átszegez. Boruljunk bizalommal és áhítattal a szent kereszt tövéhez: menjünk fel a Golgota hegyére s bizonyára azt fogjuk majd mondani: Ne szóljon hozzánk senki más, csak az Úr. Az Úr Jézus akar hozzánk szólani, mikor a kínszenvedéséről elmélkedünk. (ÖM 17,142)

7. Szépirodalmi jellegű művek

E keret és ez a kép egy igazi prohászka-i kép. Ez azonban még ritka mozzanat ennek a korszaknak a beszédeiben. – Mindenesetre legérdekesebbek ezek között a mondhatni zsengek között azok, amelyeknek *szépirodalmi jellegük* van. Van egy csomó elbeszélés, útirajz, napló, megemlékezés-féléje, amelyeknek szemmel láthatólag nincs más céljuk, mint szépirodalmi cél. Akar valamit mondani. Ezek különösen érdekelhetnek bennünket, mert ezeknek művészi jellegük van. Mégis azt mondhatjuk, hogy néhány részt leszámítva, az igazi Prohászka nincs bennük. Ide tartoznak az útinaplók, útirajzok és megemlékezések. *Esztergomtől Münsterig* (ÖM 16,1), *Úti vázlatok Németországról* (ÖM 16, 98), *Képek az Újvilágból* (ÖM 16, 272) 1904. évi utazásából. Mindezek összes műveinek 16. kötetében vannak összegyűjtve, *Utak és állomások – Útirajzok és -naplók* címen. Idetartozik ennek a stílusnak remeke, a római kollégiumról írt műve. Van aztán ezek között néhány a *Magasságok felé* c. kötetben. *Szent-hely* (ÖM 8,37), *Márianosztra* (ÖM 8,47), *Máriacellbe s onnan vissza* (ÖM 8,52), *Tusnád-fürdő* (ÖM 8,58) és még néhány kisebb. Ez az egyik csoport. A szó szoros értelmében vett útiélmények fesztelen, gyönyörködtetés céljából való lerögzítése.

A másik csoport az, amelyikre azt mondhatjuk, hogy novella-félék. Ezek is a *Magasságok felé* c. kötetnek első fejezetében vannak *Az élet költészete* címen összegyűjtve. Három még 1895-ből való.

Ezek között az írásai között, úgy gondolom, három remekmű van. Az egyik *Az ondavai vámos* (ÖM 8,26), a másik a *Márianosztra* (ÖM 8,47), és a harmadik *A Collegium Germanico-Hungaricum* (ÖM 16,158) c. visszaemlékezés sorozat. „A majdnem imádkozó lelkesülés, mint mentora” írta ezt a művet.

a. Zsengek (elbeszélések, útirajzok, napló, megemlékezések)

Ha áttekintést akarunk ezekről a művekről adni, akkor a legelső, amit meg kell állapítanunk, hogy itt nyilvánvalóan egy fiatal művészléleknek a kiáradása az, amely elénk kerül, valaki, akiben duzzad az élet, aki tele van élményekkel, és ki akar törni, de még nem talált formát, amelybe minden élménye beleférne.

Az első formát abban találja meg, ami éppen kezeügyébe kerül. S mi kerül kezeügyébe? Minden, amibe beleöntheti belső életét.

Mik a *tárgyai*? Minden, ami élmény. De olyan gazdag az élete, hogy az egész élet élménnyé válik nála. Azok közül való, akik nem tudnak válogatni, mert minden nagy dolog és kis dolog, rokonszenves és ellenszenves oly erősen foglalkoztatja, hogy előbb-utóbb előkerül írásaiban. Ebben a korszakban onnan veszi a formát, ahol éppen találja. Keresi is mindig. Tudjuk, hogy kispap korában tanára volt Maszlaghy kanonok, aki útirajzféléket írt. Prohászka az útirajznak a formáját nyilvánvalóan tőle vette. A másik formahatás a nagy német népies vallási írónak, Alban Stolz-nak az iránya, aki helyenként bámulatos művészettel tudja a pasztorációs tartalmat egészen tősgyökeresen népivé és plasztikussá tenni. Úgy tűnik fel nekem, hogy nagy eredménnyel lehet keresni Prohászka írásaiban a Stolz-féle írásoknak a hatását. Az első látásra is egészen kétségbevonhatatlan ez az útirajzoknál. Stolznak van több útirajza is, de ezek közül legérdekesebb a „Spanisches für die gebildete Welt.” Az útirajz formaalkotó hatása kétségtelen. Megmutatja ezt egy olyan elem, amely nem sajátja Prohászkanak, egy bizonyos maliciózus, szarkasztikus elem; humor, tréfás, de a veséig ható ostromozása mindennek, amit érzéseivel, de főleg elveivel megegyezőnek nem tart. Ezekben a

német útirajzokban a német nyárspolgáriasságnak és kicsinyességnek ugyancsak kijut. De legalább annyi jut ki a magyar dolgoknak is, mert minduntalan hazagondol, és mindaz, ami ott kint van, hazai dolgokat juttat az eszébe.

Mi jellemzi azoknak az íróját? Jellemzi mindenekelőtt az élményeknek és ezért a tárgyakkal ilyen írásműveknél szokatlanul nagy gazdagsága. Külső és belső élmény, leírás, hangulat, stilizáció, elmélkedések, reflexiók olvashatók s kergetik egymást olyan változatossággal, hogy egy pillanatra sem lesz unalmas, pedig különben nagyobb stílű művészet nincs bennük. De lépten-nyomon találkozunk azokkal a hatalmas, eredeti, szemléletes képekkel, amelyek olyan nagyon jellemzik Prohászka későbbi írásait is. Lássunk hát néhány példát is, amelyek maguk is mutatják, hogy egy nagy írónak a zsengei. (*Az élet költészete* c. fejezetből.) „Az ágyak kemények voltak, mert pénzsáknál keményebb a rongy, s a legnehezebb fej a proletár feje, és ezt a terhet vashidak se bírják, s világ bordája is beszakad alatta.” (ÖM 8,20) Később egy másik kép: „a semmiség örvénye fölött lelkünk csak lebeg, mint a gőzhajó kéményéből kipattant szikra a tenger árjai felett.” (ÖM 8,29) Ezek a képek és ezeknek újszerűsége feltűnő. Amiben azonban a legjobban nyilatkozik meg Prohászka formaalkotó ereje, az az a bámulatos plasztika, amely sokszor jellemzi ezeket a képeket. Ilyen egészen rövid kis rész a márianosztrai búcsúsok leírásából:

Így gondolkoznak azok a tarka csoportok is, melyek a Duna mentében Pestről fölfelé s Párkánytól lefelé Nosztrára törekszenek. Mennek, bandukolnak, csevegnek, énekelnek, imádkoznak, fohászkoznak; hátukon viszik az elemőzsiát fehér batyukban, kezükben az olvasót, hónuk alatt a csizmát, ha új; ha pedig már régi, kopott szerszám, akkor a lábukon is eltűrik. Minden csoport élén a keresztvivő halad. A keresztvivő nagy jókora kamasz, vagy öregebb, megvénhedt ember; s az így van jól, mert a keresztet csak azok viselik könnyen, kik vagy nem érzik terhét, vagy beletörődnek. A keresztet piros, fehér-rózsákból font koszorú díszíti, melyet a szél, a gyermekajkak s gyermekkezek borzasztanak össze, mikor beleakadnak.

Mert igazán különös, hogy a kereszt piros, fehér papír-rózsáira nem méhek, de csókok szállnak. A keresztvivőt egyre megállítják kiterjesztett karok és csucsorított ajkak, s ő meghajtja keresztjét s csókra nyújtja. (ÖM 8,47–8)

Már ez is mutatja, hogy mennyi realizmus van ezekben a szépirodalmi kísérletezésekben. Hiszen a 90-es években vagyunk, a magyar realizmusnak a tetőpontján. Olyan részleteket lehetne felolvasni ezekből a novella-félékből, amelyek akármilyen naturalista regényben helytállhatnának.

Most még két olyan tulajdonságát kell kiemelnünk, amelyek szintén jellemzők az igazi formát megtaláló Prohászka számára. Az egyik bizonyos *realizmus*, amely helyenként bizonyos naturalizmusnak a hatását éri el. Vannak részek pl. *Az élet költészete* c. fejezet novella-féléiben, amelyek úgy vannak leírva, hogy azok a kor többi realista íróinak, így Gárdonyinak bizonyos részeit juttatják eszünkbe. Minden mutatja azt, hogy nem ismeretlen előtte a naturalista irodalom. De mutatja azt is, hogy érzéke van az iránt az egészen realiztikus látás iránt.

A másik az az érdekes *humor*, amelyre a Stolz-féle hatással kapcsolatban mutattunk rá. Ezzel azért kell itt foglalkoznunk, mert később ezt így nem találjuk. Az az egy-két példa, amelyet itt fel fogunk olvasni, egyszersmind realizmusára is jellemző bizonyos fokig. Az egyik ilyen rész az *Esztergomtól Münsterig* (ÖM 16, 1–97) c. útleírásban van, amikor Regensburgban jár s ezeket írja.

Az utcákon tévedezve ... repesett szívem, mikor ... két magyar szót is olvashattam; ez a két édes szó törköly-pálinka volt. Csak a legújabb fiziológia segít elmondani, mily villanyfolyamok iramodtak össze-vissza az agy és hátgerinc idegein át, hogy a különféle

érzelmeikkel terhelt tehetségek megértsék egymást és a tartózkodó bürokrata szerepét játszó akaratot a törkölyvel kötendő barátságra indítsák.

A szemek ugyanis kötelességükhöz híven megtáviratozták a fölfedezést a képzeletnek, a képzelet bürójában a furcsa váratlan hírre eszöket vesztették, s részint kételkedve, részint az elképzelt s remélt élvezet által elbódítva visszaparancsoltak, hogy nézzenek jobban utána, nem-e petróleum; a szemek éles sugarakat lövelltek a törköly-pálinka címtáblájára, de rendületlen meggyőződésüket fel nem adták; nem kellett több a képzeletbelieknek, valamennyi idegsodronyon dobolták a tényállást a föllebbezési fórumhoz, a diplomacie begombolt értelemhez, hogy ez a mikrokozmosz fenséges királynéját, az akaratot hódoló, de most rugdalódnó népei szende kívánságának meghallgatására indítani méltóztassék. A királyné diplomatikus minisztériuma azonban előadván, hogy a mostani kedvezőtlen pénzügyi viszonyok közt fölösleges csatornázásoktól tartózkodni s csak a legszükségesebbekre kell szorítkozni, a petíciót visszavetette. Azonban a mostani népképviselő korában bajos valamit emígy egyszerűen adaktálni; a képzeletbeliek szították az elégedetlen elemeket, és különösen a gyomorban sikerült oly akciót előidézni, mely előadván, hogy az államkötelék a raktárak és erőkészletek teljes kimerülése folytán szétmállással fenyeget, érezhető közbelépést követelt.

Erre a minisztérium azt mondta, hogy gyerünk; de a királyné azt mondta: pálinkát inni nem megyünk, a motu proprio oly impulzust juttatott a méltatlankodó karbonáriáknak, mely minden további beszólást elbúcsúztatott, s a lábukat nyakukba vették s vitték kietlenebb vidékre a háborúkat. A mozgalom végleg csak az utca végén fekvő kávéivodában csendesült le. (ÖM 16,10)

Ez a humor nem jellemző Prohászkaéra, s később ezt a fajtáját nem is találjuk. Már sokkal érdekesebb az a realiztikus párhuzam, ahol leírja a kollégiumi szilenciumot. Állandóan párhuzamos összehasonlításokat kapunk a római kollégium és az esztergomi kollégium között. Persze ezt már később írja, amikor már Esztergomban van.

Az egész ház a puszta csendjében méléz, csak néha töri át falait s óriási ablakait egy jótorkú olasznak zendítése, ki az utcán eltrillázza Lucretia Borgia vendégségének áriáit; – a folyosó csendes, a cella csendes; – ha dolga akad valakinek napközben, röviden s halk hangon végzi el. Beszélgetni nem szabad. Mosónék és súroló asszonyok rikácsolása sohasem hallatszik, mert a klauzurát asszony át nem lépi, a klauzura pedig a kapunál kezdődik; fűtő „Jóskák”, „Jancsik”, „Zadudajok” a folyosókon nem csoszognak, mert mesterségük itt se télen, se nyáron nem dívik; – „Miska” inasok a földszinti lépcsőről a második emeletben hivatalos ágazók közé tekintélyes szavuk ostorával nem csördítenek, mert az inasok a ház oly termében laknak, hogy két-három évi alumnusi élet kell hozzá, hogy valaki oda eltaláljon; – „Tercsik” és „Zsófik” a „Summa theologica”-n sóhajtozó alumnus konceptusai közé sem a „Bíró uram”-at, sem a „Káka tövén”-t közbe nem nyögdécselik; – az esti lelkiismeret bánatát sem az ariszton, sem a „Hausknecht” harmonikája körül nem zsongja: az udvaron nem garázdálkodik a gazdaasszony kedvenc kakasa, mert ott sem kakas, sem gazdaasszony nem létezik; – szárnyaszegett varjúk, csókák, farkavesztett szarkák károga, a legközelebbi vasárnap szörnyű halállal kivégzendő pulykák pulypogása az udvar csalitját nem visszhangoztatja; – legföllebb a tavaszi éjjeleken csendül meg az olasz macskák dithirambbá hevült szimfóniája, megszakítva a legenchantozottabb kandúr fantasztikus szólóitól. Denique beszélni nem szabad; a suszter is, úgy látszik, felérti a szilencium aranyértékét s a bölcsességgel együttjáró természetét, – nem hiába ül a triposzon, – mert a cipő sem kopog, nem recseg s nem nyikorog. De azért a jókedv el nem vész, ut figura docet. (ÖM 16,176.)

Ez az emelkedettebb humor elő-előkerül később is.

Van még valami ezekben a munkákban, ami Prohászka képzeletének és egész lélekjárásának egyik legjellemzőbb tulajdonsága, noha itt még csak szerényen és ritkán mutatkozik, de nyoma mégis van, és ez az a sajátos *határnélküli kitekintés*, amely olyan jellemző rá később is. Térben és időben megvannak a határok és a nézés egyszerre kiterjeszkedik. Pl. *Az élet költészetéből*

A szem elnéz messze a sík tükrön, siető gyors áram siklik a hídoszlopok⁴ alatt, melynek tükrét előbb hetven hídhajónak orra hasogatta. Azelőtt meg híd sem volt, s a partokat sem kérte senki a folyamtól számon. Még azelőtt ott fenn a Géta-hegy lábánál hömpölygött, hol most falu s pusztá terjeng, és a római centúrió a lejtőn felállított táborból vitte le úsztatni lovait. Még előbb őskori erdők pompáztak errefelé, csendjükben mocsarak terjengtek; az erdők elsüllyedtek, s kőszén lett belőlük, és most bányászok emelik ki kővé vált sudaraikat, üveghuták olvasztják hevükben a kovát, s vonatok dübörögnek temetőjük felett. (ÖM 8,19)

Ami azonban bennünket ezekben a zsengekben a legjobban érdekelhet a kifejlődött Prohászka szempontjából, az az, hogy hogyan tágítja ezeket a sablonos műformákat, mint az útirajz és novella-félék, afelé a forma felé, amelyet később mint az ő saját speciális műfaját fogok jellemezni. Nyilvánvaló, hogy ezeknek nincs igazi cselekményük. *Az élet költészet* (ÖM 8,17) például semmi más, mint az esztergom-párkányi hídról való megfigyelések. *Az Ó áldott türelem* (ÖM 8,9) c. novella-féléje egy szegény asszonynak öngyilkossági kísérlete, amely megindul és végül minden jóra fordul. Ez még leginkább közelít a novella igazi formájához, mert ebben bizonyos részek epikai részletességgel vannak elmondva. De már ennek is az első, nagyobb fele leírás- és jellemzészerű, a végén pedig egészen hirtelen csapja át a mondanivalót.

b. Az ondavai vámos

Tehát mi van bennük? Vegyük elő a legértékesebbet, *Az ondavai vámos* címűt, ez meg fogja mutatni, hogy novella keretében hogyan jelentkeznek azok az elemek, amelyekből később kialakul az igazi Prohászka. Mindegyikben van valamilyen külső tárgy és annak realiztikus leírása, alak, környezet, hely vagy cselekmény, valami objektív külső dolog, amely a realizmuson keresztül kerül elénk. Ezt azonban kezdettől fogva színezi valami érzés, hangulat, misztikus, belső lélek. Ebben már van valami speciális Prohászka-dolog. Ehhez aztán hozzájárul majdnem mindig valami reflexióféle, ez azonban másodrendű. Látjuk ugyan, hogy nem ezért készült, de mindig belejátszik. S az egészben vagy itt, vagy ott valami pátoz van, szárnyalóvá lesz. Ezek azok az elemek, amelyeknek szerves egysége később önála jelentkezik.

„Az ondavai vámos”: Az országúton „épp most vágat fel a nemesdévai uraság, aki ott ül a bakon. Nagyfejű, szőke ember; a nyakát is bizonyára dolyfös merevséggel tartja, kidüllesztett melle kevély érzelmeit árulja el. A gyeplőt ő kezeli, s hátrabeszél a kocsiba, ahol egy sápadt asszony s egy fiatalabb leányféle ül, aki egyre feszeng, le-lehajol, s ott pepecsel valamit a cipőjével.” Aztán a vámos leírása következik. Realisztikus és objektív leírás. A fogat elrobog, most következik az író és barátja. Leírása azoknak, akik sétálnak. A séta során némi környezetrajz. Mintha nem is összefüggő dolog volna. Csak az élmény teszi összefüggővé, hogy ti. a sétán ezt látta. Majd következik a viharnak a leírása, fenséges leírás, amelynek egyetlen hibája, hogy kissé hosszú:

⁴ az esztergom-párkányi híd

Petőfalva felől vihar közeledett. Ólomszínű buckák dudorodtak ki a fergeteg szélein, melyek mögött, mintha kékes lobbót vetett volna a távoli villám, kigyulladtak s gyorsan megint elhomályosodtak.

Az Isten haragjának színpadja már fel volt állítva, de a kárpit még le volt eresztve. Távoli dübörgés hallatszott, mintha ott a színpadon tologatták volna a mennykőnagykulisszákat; de különben csend volt, a természet várta a nagyszerű felvonulást. Úgy látszik, nemsokára kezdődik ... Petőfalván harangoznak a vihar elé ... Első jel ... A színpadon sietős a dolog, súlyos tárgyak esése és csattanása hallatszik, a távoli égzengés így üti meg fülünket. Valkón is harangoznak már ... Második jel; azután egy villám rántja meg a felhőzetet, s megfelel rá rögtön a trepeci harangláb tájáról az ünnepélyes ércnyelv, mely félelmetesen bong ... Harmadik jel ...

A divina commedia a petőfalvai határ felett tört ki. A szélvész gyorsan közeledett; bámuló szemek előtt a felhőkben a sibillák és próféták Michel-angelói alakjai nyúlnak az égbe; az Írás kerubjai titáni harcra kelnek, tajtékzó, hamvas paripákon rohanva lengetik villámló dárdáikat. Mögöttük jön a haragvó Isten hatalmának zöme, az elemek csatasora sötét rejtekben, a jégeső és zápor felhőiben, melyek lezuhogva páras-poros felhőket kavarnak az országúton; paskolják a földet, úgy hogy porzik.

A zápor most már teljes erővel lezuhogott a petőfalvai határra, s a szélvész gyorsaságával rohanó felhők úgy alakultak, mintha felgördült volna az előbb leeresztett kárpit, s egy haragvó Isten homlokát láttatá. Sötétkéken dudorodtak halántékának erei; szemeiben az éjféli ül; legfelül a felhőkből hamvas, fehér foszlányok tépődnek el, mint fejének bomló hajfürtjei. Mintha haragból s enyészetből volna fonva fejének koszorúja, oly sötét, s a villám piros pántlikája köti le ezt a bomló koszorút fejére. Ki merne vele kikötni, a szélvészek Istenével? Hol van a hős, bármily bátor s erős, ki vele szembeszálljon? (ÖM 8,27–8)

Jókai némely leírása rokon ezzel. Kezdődik az eső. Megint egy hatalmas leírás. Aztán nagy drámai gyorsasággal és elevenséggel leírja, hogy hogyan menekül mindenki. Most aztán vágat a nemesdévai fogat is, amellyel találkozottak.

Az Ondava partján pedig a hídfőnél a vén, száraz vámos ül, gerendákból összetákolt s agyaggal kitapasztott kalibájának nyílt ajtajában, szétvetett térdeire hajtva karjait, két kezét összekulcsolva tartja, melyekről a nagyszemű, sárgaréz keresztes olvasó függ alá; néz bele a zivatarba, a rengő természetbe, a futó állat s ember vívódásába, ajka mozog, mialatt a szél lóbázza olvasóját, mint rokkant haranglábban a harang kötelét. Imádkozik az öreg; együgyű imája áthat az ólmos felhőn s cikázó villámon; fulgura frangit, dissipat ventos, placat cruentos. (ÖM 8,29)

Hogy fel van emelve az öreg vámos alakja! Most következik aztán a reflexió. Majd következik az, amit olyan nagyon lényeges tulajdonságának mondtam, az a hirtelen kitekintés.

A világtörténet ezredéves fóliánsai, sötét lapjaikon éppúgy, mint verőfényes szövegükben, az ondavai vámosfélék együgyűségében éppúgy, mint a filozófia szárnyalásában hirdetik, hogy az imádkozó ember a legtalálóbb kinyomata a küzdő, vágyó, botló és reménykedő emberi természetnek. (ÖM 8,29–30)

Következik egy hatalmas lap, a világtörténelem vallásainak egy panoptikuma, az imádkozó ember formája. Egy vagy két szó, de mindig teljesen plasztikus a kép. Azért költemény ez és nem csak filozófia. Kicsit filozofál még erről, és azután visszatér a vámoshoz. Végül a vihar elül.

Észre sem vettem, beesteledett. Kinyitottam az ablakot; fenyő- és hársfaillat ömlött be rajta; kinn minden csendes, csak a fákról hull alá a fiókeső... Ez is lecsepeg, s a homályban kékes villanyfényel gyönyörű szikrák lejtnek, lengnek... Szentjános-bogárcák; az a szem, mely rémesen nézett az ólmos, lángos égre, felmosolyog a bokrok tündéreinek gyöngyös rakétáin. (ÖM 8,32)

Ebben az alaktalan kis remekműben látni a későbbi Prohászka minden művészi értékét.

8. Írói egyénisége

Most, ha a tulajdonképpeni író Prohászka tulajdonságait keresem, akkor az első kérdés, amely felmerül az, hogy *mi az ő írói elhelyezkedése* a tárgyával, művészetével és az olvasóval szemben? Mit akar? Az első tekintetre nyilvánvaló, hogy nem akar író lenni a szó szoros értelmében. Nem gyögyörködtetni akar. Amikor nem magától árad a mondanivaló, minthogy a legtöbb helyen magától árad, hanem nyilvánvalóan van valami cél, akkor ez a cél nem irodalmi cél. Szóval apostoli célja van, nem művészi célja. Az a nagy érzés ez, amely eltölti már a Collegium Germanico-Hungaricumban, s amelynek az esztergomi első napokból egy hatalmas nyilatkozatát olvastuk fel a múltkor. Hogy ez micsoda szenvedély benne, arra nézve a missziós levelek egy részletét olvasom fel, ahol erről az apostoli vágyról van szó. Egészen szokatlan szenvedély és erő lüktet ezekben a sorokban.

Válják a vágyaktól lelkünk éles és mindenén átható széllé, mely ahogyan végigzörgeti az erdőt s azt a millió gallyat s megmotosz minden bokrot, s megszólaltat minden zizegő fűszálat s minden avult szürke kórót: úgy ömöljék ki a lélek a vágyak indulatában az élet erdején, arra a sok girbe-görbe lélekre, arra a sok bemohosodott emberre, arra a sok rokonra, ismerősre, azokra, akiket Isten útjainkra állított, kik dajkáltak, ápoltak, tanítottak, kik nekünk mint cselédek, kalmárok, postások, kocsisok, mesteremberek, hivatalnokok szolgálatot tettek, kikre tán nem voltunk jó hatással, vagy tán meg is botránkoztattuk őket, akiknek többet használhattunk volna, s nem tettük. Ó be jó nekem, hogy lelkem a vágyak szélvészével újra átjárhatja a petyhüdt, az elhanyagolt, a rosszul kezelt világot! Be jó, hogy úgy nekifekhetik a vágyak szele, az ima indulatja városoknak, falvaknak, faluknak, utcáknak, iskoláknak, otthonoknak, templomoknak, sétányoknak, vendéglőknek, színházaknak, s szellőztetni s tisztítani akar, s el akarja törölni azt a rossz benyomást, amit ott tettem, s elfújni azt az állott, unott szellemtelenséget, amely tőlem tapadt oda a házhoz, a bútorhoz, a személyhez. Ó azt mind söpröm-törölöm s ragadom magammal, s tiszta, friss lelkeséget árasztok oda! Vágyaim minden ilyen helyen ütközve föl-fölsikoltnak, s ima zúg föl a vágyból, hogy hallgasson meg az Isten, hogy tegye meg, amit tenni elmulasztottam s tegye jóvá, amit rosszul tettem. Azután ismét új vágyak törnek ki lelkemből, az erő, a friss vállalkozás, a próbálkozás, a jó cselekvés tavaszi fuvalmai; ez is éles szél, de biztató tavaszi szél, mely fakadást és virágzást ébreszt; szél, mely nem tér ki senkinek, mely ütközik mindenkibe, s köze van mindenkire, s belekapaszkodik az ember ruhájába s átjárja és megmotosza lelkét, lelkiismeretét, s szellőzteti, frissíti s vérét és életkedvét hevíti.

Ó Uram, mily nagy jó nekem, hogy a lelkem így áradhat és végigzúghat, hogy indulatja mozgató erővé, tűzzé, szeretetté, emberjavítássá, segítséggé, lélekmentéssé, imává s Isten-dicsőítéssé lehet. (ÖM 1,251-2)

Ami lírai élménye, az úgy van fogalmazva, hogy minden emberszeretetre alkalmas legyen. Ilyen általános emberivé van lefokozva tárgyában, de nincs lefokozva lendületében ez az apostoli szenvedély.

Talán leggyönyörűbb mondata, amelyben legközvetlenebbül nyilatkozik meg az apostoli gondolat és vágy, az, amely egyik nem hitelesített konferenciájából való, de elég elolvasni az első két sorát, hogy ráismerhessünk. „Nem kell sajnálni a lángot, hogy ég. Lobogjon! ... Az a zenéje. Sajnáljuk az üszköt, mely lángot, lobbót vetni nem bír.” (ÖM 18, 275)

Ez az *apostoli cél* formálja a művész mondanivalóit. Ez a művész elhelyezkedése a mondanivalójával szemben. Ez az apostoli célzat vallásos jellegű. Innen van aztán az, hogy

ezt az apostoli mivoltát érezte meg mindenki, aki olvasta vagy vele érintkezett. Gárdonyi a huszadik század apostolának nevezte.

Prohászka írásainak tehát elsősorban is apostoli jellegük van, az, hogy ő a lelkeket akarja megnyerni, és Istenhez vezetni. Ez azonban nem adná meg a maga írásainak speciális jellegét. Ilyen célú író ugyanis több is van irodalmunkban, hogy mást ne említsek: Pázmány vagy Széchenyi, akik sohasem írnak más célból, mint hogy megnyerjék a maguk céljának az embereket.

Ami Prohászkanál egészen különálló, az a *misztikus* léleknek irodalmi megnyilatkozása.

Nem sok fogalom van az esztétikában, amelyet többféleképpen és nehezebben szoktak volna meghatározni, mint a misztikumot. Ezt az önmagában sem mindenestől világos fogalmat irodalmi vonatkozásában még nehezebb pontosan körülírni. Prohászkaival szemben megvan az az előnyünk, hogy ismerjük az ő felfogását róla, tehát nem kell sokat okoskodni róla, hanem nézhetjük abból a szemszögből, amelyből ő maga is nézte.

Azt mondja, hogy „A misztika az Isten mély megérezése a világban s a lélekben; megérezése a mély kapcsolatoknak a lét és Isten közt; kapcsolatoknak, melyek egyesülést, közelséget, életet mondanak.” (Sík: Gárdonyi, Ady, Prohászka, 306. o.) Kiemeli tehát mindennemű misztikum felfogásnak azt az alapvető lényegét, hogy az embernek és az életnek Istennel való nem fogalmi, hanem érzelmi kapcsolata. Ebből látszik az alapvető mozzanata az ő egész elhelyezkedésének is, minthogy ez a misztikum elsősorban mindig érzelmi hullámokban keletkezik. Elég különös egy skolasztikus neveltetésű és egy skolasztikus fegyverzetű írónál, de nem példátlan. Azt hisszük, hogy ez megmagyarázza Prohászkanak említett, egész életén végighúzódó, többé-kevésbé kifejezetten világos, többé-kevésbé túlzott formában jelentkező antiintellektualisztikus jellegét is. S ez talán megmagyarázza azt is, hogy ez az antiintellektualisztikus, helyesebben antiracionalista felfogása Prohászkanak mennyire nem egyezik sem a német idealista filozófiával, sem a Bergson-féle gondolattal, bár kifejezőmódjában sokszor rokon vele. Ezt megmagyarázza az ő mély alapja, a misztikus élmény. Máskor megmondja ő maga is: „Nem vagyok én idealista, nem mondom én, hogy csak ez van, amit én nézek ki a világban; de reám nézve semmi sincs, amit nem tudok, nem látok, nem érzek, amin lelkem fénye nem ragyog s szívem melege nem vibrál. Amit ismerek, amit hiszek, amit érzek és szeretek, az alkotja a világot, s más világ nincs, mint az én világom; nekem, számomra nincs.” (Sík: Gárdonyi, Ady, Prohászka, 306. o.) Tehát nem tagadja a realitást, csak a saját maga számára való realitást korlátozza az átélt világra. Talán legköltőibben nyer kifejezést abban a kedves értekezésében, amely a Petőfi-társaságbeli székfoglalója is volt: „Mekkora mélység egy üres madárfészek?” (ÖM 8,146) Gyönyörű hasonlattal fejezi ki ezt a gondolatát: „Az eszmék vére az érzés.” (ÖM 8,151)

Érdekes volna ennek a misztikus alapgondolatnak a szerepét végigkísérni gondolkozásán, teologikus felfogásán és filozófiáján keresztül.

Mindenesetre legfontosabb számunkra az, hogy az ő alapélménye a vallás, egyéniségének vizsgálatánál.

Nagyon érdekes, hogy már 1885-ben, tehát még esztergomi életének legelején, amikor még az egészen skolasztikus teológus Prohászka áll előttünk, és egész működése még teologikus értekezésekben merül ki, akkor már naplóiban olyan lapokat találunk, amelyek a legtisztább misztikumot jelentik. Ilyen a Krisztusról szóló 1885. januári naplórészlet:

Mit írjak, Kedvesem, mint hogy szeretlek téged! Mit tegyek? Lelkemet öntöm ki előtted; mint a polip ezer szemölcsével kapaszkodom beléd. Ó ki fog elválasztani tőled? Jézusom, miért kell oly messze, oly hidegben vándorolnom, magamra húzom tehetetlenségem rongyait, hogy ki ne repüljön a szív melege! Ó, hidd el nekem, nehéz és undorító életem, terhemre vagyok, mennék hozzád közel, minél közelebb. Kitarom lelkemet, hogy belefolyjon a mennyei életet adó erő; szeretném, ha megtestesülne

bennem mindaz, amit sejtek és homályosan hiszek. Szeretném, hogy egyediségemmé válnék; jaj mily erővel s mily önállósággal léphetnék föl akkor! Sokat, sokat szeretnék; lelkem, szívem békét nem hagy nekem; miképp csillapítsam vágyaikat? Könnyemmel oltom. (ÖM 23,65, 1885. jan. 7.)

A skolasztikus teológus beszél így az Oltáriszentség előtt. Világos, hogy a lélek mélyéről feltörő misztikus buzgás ez. Később aztán egyre határozottabban lesz világos és határozott maga előtt, és egyre világosabban formulázza. Alig van kedvesebb gondolata, mint az, hogy a vallásnak lényege az élet. „Aki Jézust nem szereti, megváltatlanul marad, és poklot hord szívében” – mondja (ÖM 7,247–247).

Ezzel kapcsolatban két olyan mozzanat merül fel, amely mint egy alapvető gondolat kifejezése, számtalanszor visszatér. Az egyik az *átélés* hangsúlyozása, a másik az *intuíció*. Intuíció: a misztikus élményeknek egyik legtitokzatosabb, de leggyakoribb meleg formája. Amennyiben ezt fogalmilag meg lehet határozni, akkor azt mondhatjuk, hogy a világnak, másfelől az Istennek titokzatos módon való szemlélése. Minden misztikus tele van ezzel és minden tudós, aki a misztikáról szól. Hiszen már Arisztotelésznél is megtaláljuk az igazság szemlélésének fogalmát, amely nem fogalmi szemlélés, hanem hogy Prohászkanak a szavaival szóljunk, „nem fogalom, nem absztrakt kép, hanem az egyedi konkrét léttel való összekapcsolódás”. (ÖM 14,266) Más helyen villámszerű fényt emleget. Nála, mint a misztikum legtekintélyesebb alakjainál, a világlátás mindig az istenlátást jelenti, meglátását, megérzését annak, hogy minden mögött Isten van. A végtelenségről és az istenségről szóló vízióknak végtelen sorát lehetne kiírni különböző munkáiból. *A diadalmas világnézetben* van az egyik legfenségesebb. Csakhogy persze nem panteista miszticizmusról van itt szó, hanem Prohászkanak a keresztény katolikus miszticizmusáról, amely személyes végtelenséget lát minden mögött. E felfogás szerint „Isten... titokzatos módon benne van a lélekben, úgy jár benne, mint illat a hársfák között.” (Sík: Gárdonyi, Ady, Prohászka, 311. o.) Személyesen érintkezik a lélekkel. „Lelkünk a mélység, amely az Istenség örvényeivel érintkezik s e mélységekből lökéseket és indításokat... veszünk.” (ÖM 9,88) Ez a misztikumnak az Istennel való egyesülése, amely természetesen egészen boldogító érzés. Későbbi cikkeiben képszerűen próbálja megfogalmazni:

Ez az az édes valóság, hogy bírom az Urat szívemben –, hogy átérzem és átélem, hogy itt van nálam, s hogy én őt szívből szeretem. Szeretem őt és örülök neki: ez legédesebb tapasztalatom. Ha pedig kérdezi tőlem valaki, hogy miért szeretem, hát csak azt mondom: szeretem, mert ő az én Uram, Istenem, mindenem! Szemem szereti a fényt, szereti, mert neki való, mert az ő eleme s rokon is vele; szívem szereti az élet melegét, a piros, meleg vért, mert a szív kis malmát ez a meleg patak hajtja: én pedig szeretem az Istent, szemem világát, szívem vigaszát, munkám erőforrását, kedélyem tavaszát, örömeim fakadását, megnyugvásom szikláját, életem célját, koronáját s értem Assisi Szt. Ferencet, aki egész éjjel, mikor imádkozott, csak azt hajtogatta: én Istenem, én mindenem. Kevés szó ez, de mindent mond, mert mialatt az ajka mondotta, azalatt szállt lelke ágról-ágra, mint a madár a fakadó bükkerdőben, s egyet csiripelt, egyet énekelt, hogy amilyen szép ez mind, olyan szép az Isten, akivel tele van, telistele a szíve; – majd megint repkedett, mint a méhecske virágról-virágra s azt zümmögte bele minden virágkehelybe: jaj be édes, be édes, csupa méz és illat: olyan édes és fölséges az én Istenem, kitől a virágok áradoznak ki, s ki minden virágszirmot s minden lepkeszárnyat külön rajzolt és színezett s minden madárnak külön elgondolta és megkomponálta menyegzős dalát. Ezt érzi minden Istent-szerető lélek, ki egy vele; érzi, hogy nagy, szép, édes; s főleg érzi s örül neki, hogy ez a nagy és fölséges Isten, aki kezdettől az övé volt, a végtelenségen át is mindig az övé léssen, s aki oly jó, hogy mindent arra használ, hogy a szerető lélekben is

egyre több legyen belőle, több szellem és élet, több fakadás, több öröm és ének. (Sík: Gárdonyi, Ady, Prohászka, 311–312. o.)

Ez nem napló, nem elmélkedés, nem költemény, ez tudományos cikk. Egyszersmind vehetjük itt észre azt is, hogy hogyan helyezi át saját élményeit Assisi Szent Ferencre. Szellem, életfakadás, öröm, élet – refrénszerűen térnek újra és újra vissza. Különböző formulázásai ezek egyetlenegy misztikus élménynek. Hogy ez a konkrét élményekhez hogyan kapcsolódik hozzá, annak legtipikusabb példája az Oltáriszentségről való írásainak megszámlálhatatlanszor visszatérő himnusza. Majdnem minden nap találkozunk naplóiban ilyen helyekkel. Ha a naplóknak egy fő tárgyát akarjuk megnevezni, akkor ez a szentségben lévő Krisztussal való misztikus együttlét. 1889-ben szentmiséje után ezt írja:

Ma a szentmisében mintha szétömlött volna a lelkem, s széttört volna szívem. Mert ugyanazon nagy titok, az az izzó nap, s az a tüzes bor, mely által egyesegyedül imádjuk Istent, egyesegyedül kérünk, hálát adunk, megkérlelünk, az a titkos hostia pura, hostia sancta, hostia immaculata, az az áldozat, melyet megvilágít valamennyi áldozat, valamennyi szerető seb, valamennyi pezsgően omló vér, melyet megvilágít Ábel ártatlan, Ábrahám hívó, Melchizedek áhítózó, s valamennyi szenvedő, áldozatos lélek heve, mély tüze, ragyogó sugárzása, titkos, benső kínja, hevülő epedése, bűvös napkeleti, tropikusan gazdag lelkivilága; akiben, aki által és akivel az Atyának a Szentlélekkel van minden dicséret és tisztelet; aki által van szabadulás a rosszból; van béke mindennek, akire ráruházuk az egyház békéjét, és minden menekülést és kegyelmet alapítunk: az végre ránkborul, tüzes fénye ránk borul, vére, tüzes vére ránk omlik. Ó, mennyire bízhatunk, mennyire megsemmisülhetünk: mikor Krisztus minden! De mennyi tűz, Uram, és mennyi bensőség, mennyi örvény, mennyi hegy és csúcs, mennyi kellemes, hús, titokzatos berek, mennyi napos, izzó vadszegfűvel behintett hegyoldal, mennyi dongó-zsongó rét, mennyi mélézó alkonyat, mennyi tiszta, leheletgyengéd, harmatos, titokzatos, érintetlen hajnalhasadás, mennyi csillagos égbolt, mennyi végtelen, kimondhatlan, az öntudatot kéjbe borító lángolás; a kéj, az öröm, a lelkesülés, olvasztó vágyódás, boldogul elemésztő egyesülés, ezer életet föltaláló megszűnés édes nirvánája. (ÖM 23,138–139, 1889. febr. 26)

Voltaképpen kifogyhatatlan áradása ez a képeknek annak az egyetlenegy szóval ki nem mondható misztikus élménynek a kifejezésére, amelyről azonban úgy találja, hogy mégsem tudja helyesen kifejezni. Egyszersmind rámutat arra is, ami minden misztikusnak jellemző tulajdonsága, hogy a frazeológiát a legnagyobb földi érzelemből, a szerelemből veszi, Persze itt az ő érzésében és látásában egészen sajátos fordított metafora történik, mint ahogy a nem misztikus olvasó gondolná. Az átlagember ugyanis ezt úgy fogja fel, hogy itt a földi szerelemnek a frazeológiája van alkalmazva az istenszeretetre. Prohászka ezt fordítva találja: elsődleges alapélmény az istenszeretet, s mi az emberi szeretetet, amely ösztönszerű, az isteni szeretet élményére mintázzuk. Az *Élő vizek forrásában* ezeket mondja:

Mi Istenből vagyunk. Isten vonzza a lelket s a lélek sóvárog feléje, vágyódik vele, a legnagyobb jóval egyesülni. Ez legmélyebb és leghatalmasabb kényszere, a szellemi világban szüntelenül tevékeny őserő, s úgy dolgozik a lelkekben, mint anyagon a gravitáció. Innen merítünk minden földi szeretetet is, csak eltévesztjük, elmoszuk, eltorzítjuk, idegen utakra támolygunk vele, meghordozzuk utcán, porondon, útvesztőben. A szeretet szellemiségünk ismertető jele, Isten kezéből vett lelki örökségünk, s nem a földi szeretet vonásai kerülnek imádásunkban Istennel való közösségünkbe, hanem az Isten-szeretet vonásait visszük olykor nemes hűséggel, máskor szégyenletesen hibázva emberközi viszonyainkba. Nem embereken tanultunk szeretni, a szeretet-szomjúság a

lélek létével koextenzív, s ezért szeretünk embert is, mert a léleknek szeretet az itala, mert szeretnünk kell, és szeretjük azt, aki elénk akad, s aki számunkra tud hasonlítani ahhoz az isteniességhez, vagy annak valamely lefelé tévelyedéséhez, melynek igazi lelki kényszerűl van lelkünkbe oltva a szeretet szomjúsága. Az emberszív Isten-szeretetre van teremtve ... (ÖM 7, 346–347)

Ez, minthogy Prohászkanál egészen mindennapos élményekhez kapcsolódik, azért majdnem állandó hangulata. Legmeghatóbb a naplókban azokat a helyeket olvasni, ahol a levertség, a csalódás, a fáradtság nyomait találjuk. És ezek a lapok második kötetében nagyon tömegesen vannak. Az egészen egyedül maradt ember, és az embert a sötét fenéig látó s az emberutálattól csak az istenszeretet miatt tartózkodó lélek szól ezekben a lapokban. S mégis, ahol a legelkeseredettebb pillanatok nyomait látjuk is, mihelyt egyszer tekintete az Istenre esik, akkor mindjárt ezt az ujjongó, extázisszerű élményt látjuk. Ez árad ki a legkülönbözőbb formákban.

Egyik ilyen formája a *világfölényes öntudat*. Aki a lényeggel állandó kapcsolatban áll, annak számára eltörpül minden dolog. Ez a legbiztosabb öntudatot adja mindennel szemben. „Minden lélekben kifeszül egy új fenséges égbolt.” Ez a tudat árad aztán ki a szeretetben, vagyis az apostoli attitűdnek is misztikus élményben van a feltétele. Elsődleges ez a misztikus érzés, amely arra ösztönzi, hogy a benne élő szeretetet kivetítse az emberek számára. Minthogy minden szeretet istenszeretet, természetesen a kettő összefügg. „Minden szeretet egyfelé néz, mint ahogy minden iránytű egy hatalmas meridiánnak erőfolyamát szolgálja.” (ÖM 7, 267)

Íme két alapmozzanat, amelyekből Prohászka írásaival szemben elfoglalt helyzetét magyarázhatjuk. Ebből a kettőből érthető minden.

Ha mármost megállapodunk abban, hogy ez a misztikus lélek fejeződik ki írásaiban, akkor kétszerte fontosabbá válik *egyéniségének* vizsgálata, mert hiszen a misztikus átélés tehát minden írásában önmagát adja. Milyen ez az egyéniség? Természetes, hogy a nagy misztikusok egészen bonyolult egyéniségek. És ha áll az, hogy az individuum kimeríthetetlen, akkor kétszerte áll a legbonyolultabb individuumokra, a zseniális misztikusokra. De mégis a fő vonásokat ki kell emelni.

Megkönnyíti ezt az, hogy Prohászka vonásainak egy jó részét tipikus vonásából is össze lehet állítani. Lélekalkata tipikusan *katolikus lélekalkat*. A szorosán vett egyéni vonásokon kívül egy sereg vonást össze lehet foglalni ebben a szóban. Mit értelméz ez a szó?

Világos, hogy mindazok között a jellemvonások között, amelyeket fel fogok sorolni, egy sem kizárólagos tulajdona a katolikus embereknek vagy a katolikus egyéniségeknek. Mindegyiknek más-más képviselője van. Katolikus ez a lélekalkat ezeknek a vonásoknak együttesével lesz. Tehát ezeket nagyon sokféle megtaláljuk a katolikus lelkeken kívül is, de a katolikus lélekalkatot ezeknek együttes jelenléte jellemzi. Legjelentősebb ezek közül a tulajdonságok közül az, amit maga a szó jelent: *egyetemes, egyetemesség*. Sokféle szempontból lehet levezetni ezt a tulajdonságot, de a lényege az, hogy idegen ettől a lélekalkattól minden, ami részleges. Talán legszellemesebben Schütz Antal formulázta ezt, amikor azt mondta, hogy „a «csak» heretikus kötőszó, a «nemcsak, hanem ... is», az a katolikus kötőszó.” Minden olyan nézőmód, amely a dolognak csak egyik oldalát látja, velejében katolikus-ellenes. A katolikus, vagyis az egyetemes jelenti az egyszerre lehetőleg minden oldalról való látását a dolgoknak, tehát az elvi gyűlöletét az egyoldalúságnak. Ennek a léleknek a számára nem probléma az optimizmus vagy a pesszimizmus. Ilyen Prohászka is. „Elmondhatta Lassalle-lal, hogy minden mondatában a század egész műveltségét írja le” – mondja egy német kritikus, de ez nem tanultságból származik, hanem a lelkialkatból. Tudatos és ösztönös ez. „Tartsuk nyitva magunk körül folytonosan a végtelenbe futó ösvényeket, hogy

bele ne nyomorodjunk kicsinyes nézés módokba, szűkös értékelésekbe.” (ÖM 7,249) „Az egész kell nekünk s nem a tört!” (ÖM 5,139)

Összefügg ezzel az állandó szükségérzete a *harmóniának* és állandó, nem szűnő törekvés a harmóniára. Nem lehet jellemzőbbet mondani erre, mint könyveinek a címeit: *Isten és a világ, Föld és ég* stb. – ezek is egymással dialektikus ellentétbe hozható dolgoknak, fogalmaknak egyesítését tartalmazzák; s nemcsak a cím mondja ezt, hanem a könyv is azt akarja elérni. Ez a harmóniára való törekvés.

A harmadik tulajdonság, amely Prohászkaiban nagyon szembevető és ezzel a tipikussal függ össze: valami *egyszerűség*, amit nem olyan könnyű definiálni, mert épp minthogy egyszerű, kisiklik az elemzés alól. És nem könnyű azért sem, mert az az egyetemlegesség, amelyet említettünk, olyan sok és olyan egymásnak ellentmondó tulajdonságoknak együttes jelentkezését foglalja magában, hogy mindez ellenkezni látszik az egyszerűséggel. Hiszen bizonyos, hogy kétféle egyszerűség van: az egyik a primitívségnek az egyszerűsége, amely a bonyolultság, gazdagság hiánya. Nem erről van itt szó. Hanem arról a másik egyszerűségről van szó, amely a bonyolultságon nem innen, hanem túl van, s amelyet elérni csak nagyon nagyoknak sikerült. Az elsimult ellentétek egyszerűsége is. Mondhatnánk azt is, hogy az evangélium egyszerűsége, de ez a másikat is magában foglalja. Az „Élő vizek forrása”-ban nagyon érdekes helyeket találunk erre.

Átlátszó tisztaság, abszolút világosság az igazságnak jellemző vonásai, s a tökéletességnek, a bevégzett lelki szépségnek elsősorban egyszerűség a sajátja. Ezzel szemben könnyű megfigyelni a lelkileg készületlenek ziláltságát. Minél tökéletlenebb, annál szövevényesebb az akarat; mert még nem követi az erénynek egyszerű nagy vonalát. Belső világunk eleinte hasonlít az összevissza fonódott gondolatok és érzések kuszált gombolyagához. Könnyebb kicsomózni cérnafonatokat, melyekkel néhány vidám kis macska játszadozott, mint eligazodni eszmélésünk útvesztőiben. A bonyolalmat magunk teremtjük. Önmagában minden élet, a lélek is, egyszerű, és csak a szétszedés bonckése, tépelődéseink, egyéniségünknek százfelé húzó igényei, filozófáló szkepszisünk teremti bele a komplikációt. Nem értjük önmagunkat, mert okoskodunk és egyre vitatkozunk magunkkal, ahelyett, hogy szent egyszerűségben átengednők magunkat Isten akaratának, melyben önmagunkat feladva önmagunkra, legjobb énünkre találunk. (ÖM 7,257)

Ez az a mélypontja ennek a katolikumnak, ahol a misztikummal érintkezik. Csakhogy persze ez az egyszerűség elsimult ellentétből, megértett, egységbe feldolgozott bonyolalmakból jön létre. Ez nem magától adódó nyugalmi helyzet, hanem az egy belső küzdelem eredménye. Ez a *belső küzdelem* több tekintetben jellemzője ennek a katolikus lélektípusnak.

Ez a belső küzdelem abból fakad, hogy az ember alakító módon áll szembe önmagával. Ez ellentéte a passzivitásnak, ellentéte az önmagával való megelégedésnek, cselekvés, önmagunkon való dolgozás. Az elméletét ennek aszketikának hívják, de Prohászkaiban nem elméletet találunk, hanem életet. Talán legjellemzőbben egy kép világítja ezt meg. Azt mondja, hogy az ember nagyot gondol magáról, és rögtön munkáskézzel nyúl a műhöz, mint a reneszánsz nagymesterei, a géniuszok, akik bőrkötényekben jártak a műhelyekben. „Térdelek és imádkozva gyúrom, mintázom, kalapálom lelkemet.” (ÖM 7,44)

Ezzel függ aztán össze a törekvés a *belső szabadságra*. Ez a gondolat egyike Prohászka kedves gondolatainak és a korban meglehetősen idegen gondolatoknak. Aki a meglátott nagy eszmény szerint önmagát dolgozza ki és ebben a munkában alakítja magát, lassanként ezeket a meglátott vonásokat átviszi magára, és akkor létrejön az a helyzet, amelyet az apostol úgy mond, hogy az igaznak nem szól a törvény. Már nem törvény szól neki, hanem az belső

természetévé lett. Ő ezt úgy mondja, hogy az erkölcsi törvény belső ritmussá lett. Nincs többé félni valója. Hogy ez mennyire megvolt benne még az első időkben, tehát kezdetén az ő egyéni életének, arra legjobb példát egy 1894-i jegyzetében találunk:

Nem üvegházi növény, nem erőtlen, satnya cserje, nem összezsugorodott, csak félni tudó, ütött-kopott koldus az Isten fiainak előképe ... Nincs ezekben szabadság; a szabadság óriásokat nevel, sablonokat gyűlöl, eszménye az Úr Jézus, iskolája az emberek és a nyílt természet; ez iskolában jár-kel a mester és tanít, s tana csak itt bír életerővel; ha innen kiveszed, elméletté senyved, elfonnyad. Ez iskolába állva hallgass a mesterre: meglátod, mily más színben tűnik föl ő és minden szava: s magadat is az életben állva képezd rajta, s erőteljes és nagylelkű férfiú lesz belőled. Faxit Deus. (ÖM 23,57, 1884. júl. 10.)

„Az igazán önmagára talált lélek nem fél többé testétől és érzékeitől...” (ÖM 7,315) – mondja aztán később, az *Élő vizek forrásában*.

Egy újabb vonása ennek a Prohászka keresztül leszűrhető típusnak a *konkrétság*, az elvonttal ellenkező életbeállítás. „A kereszténység a testté lett Igének a vallása.” Ez is egyik kedves mondása. Tehát nem elvont filozófia, hanem személyes megtapasztalás, személyes valóság. Ez elsősorban az Úr Jézus egyéniségében nyilatkozik meg. Azt mondja, hogy az evangélium nem tan, hanem tény. „Az egész, nagy világesemény semmi egyéb, mint Krisztusnak ragyogó egyénisége” (ÖM 5,160) – mondja *A diadalmas világnézetben*. Egy pásztorlevelében szintén megtaláljuk ugyanezt a gondolatot: „Azzal élek-halok, hogy Krisztussal életközösségben állok. Nem a tana, az csak absztrakció, – nem a szava, az csak funkció, hanem ő maga, az az isteni valóság, kell nekem.” (ÖM 9,52)

Ez világítja meg, hogy miért foglal el Prohászka életében oly óriási szerepet az Oltáriszentség, amely ennek legkézzelfoghatóbb megvalósulása.

Egy további vonatkozás a vallásos életnek, mint *közösségnek* a felfogása, hogy nemcsak a vallás, hanem az egyház, a szentek egysége, a gyülekezet, már az apostoli levelekben mint alapvető formája a keresztény életnek jelenik meg. A lélekközösség: együtt élni a vallásos életet, nem remete-módon, mert az rendkívüli dolog, a rendes az, hogy együtt. Hisz még a szerzetesség is rendes formájában ellentéte a remetességnek, ha elvonulás is a világtól, de testvéreknek együttes elvonulása. Gyönyörű helyeket olvasunk erre nézve az *Élő vizek forrásában*, ahol ezt a közösséget szembeállítja a keleti lélekközösséggel.

És végül ezzel függ össze még egy utolsó jellemzője ennek a lélektípusnak, amelyet úgy kell mondanom, hogy melegség vagy hangulatosság. Az, amit mondani akarok, ellentéte a puritanizmus gondolatának. A puritanizmus nagyszerű emberi és etikai jelenség, de lényegben nem katolikus. Puritán az, aki megveti a világot, aki előtt csak a legmagasabb eszme, az erkölcsiség számít. A katolikus felfogás ezzel lényegében ellenkezik: a katolikus lélekalkat gazdag, színes, meleg, mindenestől emberi. Gondoljunk a középkor és a reneszánsz vallásos művészetére, akár a gótikára, akár a reneszánszra vagy barokkra, ez mind magában foglalja azt. Egyáltalában az, hogy a liturgia olyan lényeges szerepet foglal el a katolicizmusban, mutatja meg legjobban, hogy miről van itt szó. A liturgia mindenféle testi megnyilatkozását a szellemnek magában foglalja: szót, zenét, képzőművészetet, testmozgást, sőt még azt is bele lehet venni, hogy a játéknak egy bizonyos megszentelt formáját. A szellemi jelenik meg, de érzéki formában. Egyszerre szellemi és érzéki. Ha az ember végignézi azokat a kultuszokat, amelyek a legjobban meg szokták fogni az ember lelkét, kezdve a Mária-kultuszon, egy-egy szentnek a tiszteletéig, mind ezt mutatja. Ez a nagyon színes meleg az, amely sugárzik Prohászka az egyéniségéből is. Etikája puritán etika. Erre mondottunk is példát. De ez csak egy egészen elemi és elenyésző kis megnyilatkozása az egyéniség egészének.

Nemcsak a nagy, hanem a kicsiny iránt is érdeklődik Prohászka. Akármilyen szépeket is mond a közösségről, de éppen lángelmei mivoltánál fogva, mégis egyedül járja útjait. Ez a közösség kétségkívül csak mint szomjúság él életében, ő adja, de nem kapja, mert túlságosan nagy ehhez. Ez a nagy magányos Prohászka meglepően tudott érdeklődni az egészen kis dolgok iránt is. Hogy el tudott beszélni a sétáló öreg anyóákkal vagy a kisgyermekkel! És hogy meglátta ezt a meleg lehetőséget mindenütt! Hogy érdekelte minden, ami kicsiny is!

Igy végignézve azokat a vonásait, amelyek tipikusak, elérkeztünk annak szükségességéhez, hogy most már egészen egyéni vonásokat is keressünk benne. Melyek a katolikus lélekalkaton belül az egészen jellemzően *egyéni vonásai*? Megint csak néhány fő vonást tudunk megjelölni, de minden egy-egy sugár az egésznek a megértéséhez.

Mindenekelőtt egy megnevezhetetlen valamit kell említeni, ami minden lángelmére jellemző, de nincs kettő, akiben hasonlítana. És ez az a bizonyos belülről kifelé való *áradás és életgazdagság*, amely egyik alkotó eleme a lángelmének. Valami gazdagsága az életnek, ami önmagában kimeríthetetlennek érzik, de árad kifelé. Egy belülről való immanens gazdagság ez. Nem kívülről veszi a törvényt. Önmaga alkotja magának a törvényeit, és ha külső törvényt alkalmaz magára, akkor azt azért alkalmazza, mert az belső életének külső törvénye. Érdekes, hogy ez bizonyos tudatossággal jelentkezik később nála. Eleinte, ha nem is tudatossággal, de olyan kifejezéseket talál rá, amelyek félreérthetetlenül megmutatják. Az a gondolata újra és újra visszatér, hogy az ember hajt, virágozik, gyümölcsöt hoz és arat, tehát belülről kifelé saját törvényei szerint él. S hogy mennyire hozzátartozik ehhez Prohászka gondolatában az egyéni, azt mutatja egy másik kedves formulája, amely újra és újra visszatér: a neki való mérték. Mindenki a neki való mérték szerint fogja fel a dolgokat, a szerint él, és azt felelős kihozni a dolgokból. Hiszen az élet, az önmagunkért való munka is ennek egyik kifejezési formája.

Ez az életáradás, amelyet csak megközelíteni tudunk, az, ami a lángelmének lényege. És ez teszi azt is, hogy minden rajta hagyja az ilyen ember a maga kezének nyomát, mert mindenhez másképp nyúl, mint más. Akármit mond vagy ír, azon rajta van valamilyen prohászka jelleg. Rá lehet ismerni. Azt gondolom, hogy aki egy könyvét elolvasta, az megismeri írásait bárhol is.

Másik ilyen alapvető egyéni tulajdonsága a másik alapvető lángelmei tulajdonság, s ez a *plasztika*, az alakító erő. Ki akarja fejezni ezt az áradást, de úgy, hogy az formás legyen, úgy hogy az valamivé váljon. Érzése szerint a lét keresi a formát, és a lét meg akar ittasulni a formától és a szépségtől. Egyáltalában az egész mindenséget ő alakítás képében látja: ez azt jelenti, hogy Isten alakítása. Neki Isten is művész és a világ műalkotás, nem látja azt másképp.

Két világ környékez minket, természet s kegyelem s mindkettőből élünk. A természet nagy tény; csillagai, erdői, óceánjai, pálmái, fűszálai titokzatos, szép valóságok. Titokzatosak, mert telítve vannak gondolattal; szépek, mert a ritmus ünnepel színeikben, vonalaikban; sőt fölényeseknek is mondhatnám, mert végre is elemezhetlen valóságnak adatai. Elém állnak, imponálnak, lelkembe nyúlnak s belém öntik tartalmukat. Édes formáikon stilizálódik belső világom; néma zenéjüktől tanul énekelni lelkem s valamint ez az erdős, csillagos s hullámos világ, ez a szuverén megtestesülése az isteni gondolatnak fölelem s nevel engem: úgy lép elem e szellemi világ is ugyancsak telítve gondolattal, szépséggel és fölényvel. Ott is vannak csillagok, holdak és napok, hegyek és óceánok, sasok és sirályok; ott is van gazdagság s bőség típusokban s alakokban; ott is van magasság és mélység, fölség és szépség, fény és sötétség; ott is van kifogyhatatlan termékenység s virágzás erőben s ifjúságban. Ott épül ki tudomány, művészet és ipar, társadalmi, gazdasági, politikai élet; de mindenekfölött ott nyílnak meg az Isten országának távlatai, ahol az Isten már nemcsak teremt és alakít, hanem ahova ő maga áll bele s emberi gondolatban, érzésben, örömben s szenvedésben, vágyban s imádásban,

könnyben s mosolyban, életben s halálban stilizálja s alakítja páratlan minta szerint a lelkeket. Ő Krisztus; művész s minta egyben, az ő páratlan kinyilatkoztatása s kiömlése az evangélium. Boldogító föladatunk e kinyilatkoztatást fölérteni, e kiömlést szívünkbe zární s az eszményképhez hozzáidomulni. (ÖM 6,1)

Az ember alakításának célja a szép egyéniség. Az egyéniség az önmagát kialakított és önmagát harmóniába foglalt alak, egyszerre mű és művész. Ezek mind olyan gondolatok, amelyeket tucatjával lehet különböző könyveiből idézni. Érdekes volna végigmenni azon, hogy ez hogyan érvényesül a vallásról való felfogásában, művészetéről, lelkiéletéről, stb.-ről való felfogásában. Hisz *A diadalmas világnézetnek* egyik főgondolata az, hogy ami szép és nagy, az való, mert annak van igaza.

Egy harmadik egyéni tulajdonsága a szellemnek nálunk egészen szokatlan szélessége, mélysége, *gazdagsága*, az érdeklődésnek és a befogadóképességnek olyan mennyisége és méretei, amelyek nagyon felülmúlják az átlagot, és olyan energiát is foglal ez magában, amely fenntartás nélkül akar magához ölelni minden teremtményt. Magáénak érez mindent és éreztetni is tud. És így az érzésnek és a világnézetnek egészen ellentétes pólusa van itt. De van itt valami rokon azzal, amit Ady költészetében érez az ember, és ami a legjobban megkapta a maga generációjának ifjúságát: az életnek, a nagy gazdag életnek a szomja. Az életen mást ért az egyik és mást a másik, de a lendület, a kitárgyalás, az egy mindkettőnél, a korlátnak természetes, ösztönös kerülése. Ami tartalmi elem és világnézeti elem, az tökéletesen különbözik, de a lendület, az közös mindkettőnél. Prohászkanak a lendülete természetesen még nagyobb, mert az ő számára ez a parányi testi lét nem határ. Ez megint olyan, amit az ember csak a legnagyobbaknál érez ilyen erővel, mint pl. Szent Ágostonnál. Valami szenvedélyes érdeklődés és ezért aztán a termékenységnek is ilyen gazdagsága jellemzi.

Ezzel a zseni mivoltából fakadó vonásával szembe kell állítani a másik pólusból fakadó vonásokat. Van valami benne, amit nem tudok más szóval mondani, mint azzal, hogy „báj”, valami szelíd szépség, valami, ami gyermeki, vagy ahhoz hasonlít. Az tudja ezt legjobban, aki személyesen ismerte. A vonzást érezte benne az ember, és nem véletlen az, hogy mindenki, aki ismerte, nem tudott róla úgy beszélni, hogy előbb vagy utóbb fel ne merült volna előtte Assisi Szent Ferenc alakja. Világos, hogy a kettő különböző, de ebben a bájban rokonok. A fölényes igénytelenségnek kellemes megjelenése az, ami van nála.

Ide tartozik a humora. Senki sem tud olyan szellemes megjegyzéseket tenni, mint ő. Az a nagy érzéke és ragaszkodása a legszegényebbekhez, akikkel úgy szeretett foglalkozni; az egész életmódjának az a nagy egyszerűsége, mind-mind idetartozik. Talán a naplókából kell példákat olvasnunk, mint amelyben egyedül jut ez maradék nélkül kifejezésre, mert adja magát úgy, ahogy van, minden más cél nélkül. Egy svájci pihenés idejéből való ez a rész.

Meleg, száraz a nyár. Esténkint a verandán ülünk s nézzük az aranyos, méla hold eltűnését a hegyek közt! Igazán, mily titok a hold; mily figurákat csinál a föld lakóinak! ... Nézzük a felhőket is s mondogatjuk: no, ezek Magyarországból jönnek: tehát ott már esett! De hogy is esett; ott sem esik. Reggel a templom s a plébánia alatti völgyben a patak mentén haladva látok egy kis völgytágulásban fészket s körülötte ágon-bogon öt darab parti billegényt, fölborzolva, mintha anyjuk megmosta volna; pufók kis gombolyagok, naiv sárgacsőrök s durcás kelletlenségek: alig kelnek szárnyra, ha feljűk megyek. Már több napja nézem őket, s főleg a madárpsziché rövid szálai, fonalai lepnek meg; az, hogy most még anyjuk rájuk ismer, egy hét múlva elszakad a kapocs, s nincs közük egymáshoz. Sok gondolatom van erről; írok cikket e címmel: Milyen, jobban mondva, mekkora mélység az üres madárfészek! (ÖM 23,227–228, 1911. aug. 6.)

Ritkán éri rajta az ember a műnek a születését úgy, mint ezekben a sorokban, mert innen indult el a madárfészkekről írt tanulmánya.

A naplónak egy ilyen másik helye a háború előszelében született, 1914. június 20-án:

Tele a levegő mindenféle fülledtséggel, bizonytalansággal. No, nem képzelhetek magamnak lazább talajt, mint ezt az osztrák-magyar nagyhatalmat. Ilyet dirigálni nagy kín lehet; de minek is exisztál ez? No, de Isten veled, politika! Szebbről is írhatok. Van egy nagy tengeri csigahéj-szenteltvíztartónk a kápolna előtt. Az ablak a folyosóra mindig nyitva, s így egy szemfüles (inkább füles, mert buta) muscicapa ott rakott fészket a szenteltvíztartóban! Most ott fészkelődik öt buksifejű fiók egymás hátán. Feljebb akasztottam a tartót. A muscicapa, gondolom, sok szívszorongást állt ki, mikor minket ott alatta jární-kelni látott! (ÖM 23,267–268)

Ilyeneknek lehetetlen nem Assisi Szent Ferencet juttatni az embernek az eszébe. Ilyenekkel tele van.

Minden érdeklí. De mindenben benne van az a bájos, kedves oldala is.

Mennyire benne van ebben az egyszerűségben Prohászka életstílus szempontjából is egészen egyéni módon! És mennyire a szépségen keresztül látja a világot!

Nem tudom, minek tulajdonítsam, de az én lelkemben a legnagyobb hatalom a szépség, melynek teljesen hódolok. Nem értem az igazságtól s jóságtól absztraháló szépséget, hiszen ilyet nem is fogadnék el; de az igazság- s jóságnak előttem a szépségbe kell öltözködniök, mert míg ezt nem teszik, azt érzem, hogy szegények s nincs ruhájuk, az ami jár nekik. Azt is gondolom, hogy az igazságnak s jóságnak nemcsak ruhája, formája a szépség, hanem hogy fegyvere, sajátos, fölséges felszerelése, kard és nyíl, kétélű, hegyes: igaz, hogy soha öldöklésre, hanem csak hódításra beállítva. A szépség a legnagyobb hódító erő. Kár, hogy az Isten szépségéről semmi fogalmunk, de mi lesz velünk, ha az egyszer elénk lép, s a mi szépség-szomjas lelkünket elárasztja! Nekem a szépség ének és élvezet. (ÖM 23,256, 1913. dec. 15.)

Ez mind rávilágít arra a szépség-szomjra, amely nála egyéni módon jelentkezik.

9. Írásai esztétikai szempontból

Prohászka egyéniségének jellemzése után a kollégium hátralévő részében most már tisztán *esztétikai szempontból* kívánjuk írásait vizsgálni. Keressük azt a *művészi formát*, amelyet ezek az írások feltüntetnek. Nem nehéz megérezni bárkinek, aki Prohászka műveit olvassa, akármelyiket is, ha csak nagyon keveset is, hogy van valami sajátos, eddig nem ismert, csak erre az íróra jellemző külön művészi formájuk ezeknek az írásoknak, Ha valaki szónokolni hallotta, minthogy előszóban természetesen egyéniségének ereje még jobban érvényesült, az még jobban megérezte, hogy a szónokiságnak valami egészen más, eddig nem ismert új, és a régi szónokoktól elütő formájával áll szemben nála. De ugyanazt írásaiban is megérezzük. A legbiztosabb indirekt argumentum arra, hogy többé-kevésbé mindenki megérezte, az, hogy még eléggé nyilvános működésének kezdetén ki örült neki, ki idegennek érezte, de mindenki másnak, mint amilyenhez hozzá volt szokva. A stílusújítók az irodalomban rendszeren találkoznak ezzel a kétirányú meglepetéssel fellépésük kezdetén: szenvedélyes rajongással és eleinte még nagyobb, de egyre fogyó számban a megbotránkozókkal és az ellenséggel. Természetesen, minthogy a publikum mindig az előző stíluskorszakhoz van hozzászokva, nincs ember, akit az első pillanatban kellemetlenül ne ütne meg egy-egy új hang.

Prohászkanál is eléggé hamarosan felzúdult a megbotránkozók szava. Csak később, amikor munkásságának tartalmi súlya és egyéniségének félreérthetetlen erkölcsi nagysága világossá lett az emberek előtt, akkor, de akkor sem egészen hallgatott el ez a megbotránkozás. Ha most már bizonyos – és ez bizonyos –, hogy megvan ezeknek az írásoknak a saját belső formájuk, felmerül a kérdés, hogy milyen ez a forma?

Anélkül, hogy elméleti fejtegetésekbe akarnék most bocsátkozni, négy szempontot szeretnék most megjelölni, amelyekből ennek a formának a sajátosságait meg lehet állapítani. Úgy gondolom ugyanis, hogy négy kérdést adhat fel az esztétikai vizsgálat minden nagy egyéni stílusnál.

- Az egyik, amit legnehezebb megfogalmazni szabatosan (nem tudok rá jobb szót találni), a műveknek az atmoszférája.
- A második a képzelet, amely benne jár és mozog. Az előbbi valami statikus dolog, ez inkább dinamikus.
- A harmadik a benne lévő akció és az alakítás mikéntje.
- A negyedik mindezeknek a nyelvi vetülete.

a. Atmoszféra

Mit értek azon, hogy az írásoknak a *művészi atmoszférája*? Gondoljunk Kölcsey és azután pedig Petőfi költeményeire. Micsoda két különböző világ, pedig vannak témák, amelyek hasonlatosak, formák, amelyek azonosak, és mégis két külön világ. Mi az, amiben leginkább, leguralkodóbban különbözik ez a két világ? Ez a versnek az atmoszférája. Mondhatjuk úgy is, hogy alaphangulata, vagy világa ennek a költészetnek. Petőfinek az atmoszférája az egyszerű, a kitaruló szenvedélyes fiatalság. Ezt mindenki megérzi benne, és minden írásában megérezzük. Hiszen egészen nyilvánvaló, hogy világhírét is ez szerezte. Ez az, amit egészen tizedrangú költők fordításain keresztül is megéreztek az emberek. Ezzel szemben Kölcseynek az atmoszférája a filozofáló léleknek néma, platonikus vágya.

Így végig lehetne menni minden nagy írónak a versein. Így pl. Arany atmoszférája a nyugodt, de mély realizmus. Mi hát Prohászka atmoszférája? Világos, hogy ez az eddigi fejtegetésekben adva van. Azt kell mondanunk: ha Prohászka misztikus, akkor egész

költészetének a világa a miszticizmusnak a világa. Mégpedig misztikus világérzésnek kell ezt mondani. Ez azt jelenti, hogy a külső és a belső világ titokzatos érzelmi vonalakkal egybefolyik. Nem úgy folyik egybe, hogy elmosódnak a határai, minden kellően világos marad, de mégis egyesül valami titokzatos módon. Következésképp Prohászka számára semmi sem idegen, semmi sincs mindenestől kívülről. Kapcsolódása ez mindennel lelkében. Egymással is összefüggenek a dolgok, de a külső és a belső is megfelel egymásnak. Ezért akármiről szól, abban van valami testvéries hang a természetről, az emberekről, az Istenségről, a filozófiai gondolatokról. Valahogy nem harmadik személy szól itt. S ezt megérezzük a hangon is, amelyen szól. Valami bizalmas egyszerűség van abban, ahogyan szól, ahogy átadja magát a világnak, és ahogyan felfogja a világot. De annyira közel van a misztikus lélek a világhoz, hogy úgy érezzük, hogy ez a világ benne akar kifejlődni és életté alakulni. Ezért ez a kapcsolat a világ és a lélek között. Ez az állandó összefolyó kapcsolat kettős. Van egy hatás, amely a világról a lélek felé irányul. Ez a vele foglalatossá váló világ; és van egy, amely a lélekből irányul a külső természet felé. Ez a megfelelés majdnem mindig kimutatható. Hiszen nem egy olyan példa volt már az eddigiek között is, amely ezt a világot megmutatta. Inkább rövid kis jellemző példákat akarunk csak keresni, mint hosszabb részeket. A kommün alatti naplók egyik részében pl. ezt olvassuk (arról panaszkodik, hogy milyen barbárak vagyunk mi emberek a vallásos érzéssel szemben):

Ehhez a léleknek önmagába kell fordulnia, bensőségessé, lággyá kell válnia! Ki kell indulnia e régió, e kinyilatkoztatás, e források felé. Ki kell nyílnia s be kell fogadnia az újat, a benyomást, amit Isten adni akar. Így kell a művek, remekművek, természeti szépségek, fölségek felé járulnia. Így a hegyek tetejére menni a felénk jövő végtelenségnek, így az erdők sűrűjébe a körülöttünk zsongó misztikusnak, így a lobogó patyolatú margaritának, a parázsos muskátlinak eléje menni, a démutkához lealázódni, a harangvirág titkos kongását ellesni! Igen, így! Ha idegenszerű is, annál inkább ügyelek: „si quomodo attrectent illum”; nyúlok, kitárulok, lágyulok s veszem, s fogadom s reprodukálni igyekszem magamban a körülöttem elomló csodákat – ami nem én, hanem ő, Ő! (ÖM 23,354, 1919. júl. 29.)

A világon keresztül Istent érzi, hiszen a kapcsolatnak a velején mindig ez van. Az ilyen sorok azok, amelyek jelzik azt, amiről itt szó van.

A külsőt és a belsőt kölcsönösen teremtő világnak mondja. Ebből folyik aztán egy bizonyos szimbolizmus. Minthogy a külső és a belső világ között ilyen állandó kapcsolat van, azért a külső világ mindig magában hordoz valamit a lélekből, és a belső világ mindig külső formákon keresztül nyilatkozik meg. Ezek a formák őt mélyítik. Innen van az a mély szimbolizmus, amely Prohászkaét összeköti a kornak többi szimbolizmusával. Őnála azonban a misztikus szimbolizmus formájában jelentkeznek. A természet motívumai megismétlődnek a lélekben. Azt mondja szintén a kommün alatti feljegyzések egyikében (a gondolat ahhoz kapcsolódik, hogy másodszer is hurcolkodásra kényszerítik, s a kommunisták arról beszélnek, hogy nincs otthon):

Nekem minden ház csak annyi, mint a cserép a virágnak; kell az is; de csak azért, hogy tartója legyen a földnek, az életnek. Nekem minden ház csak ága az énekes madárnak, toronypárkánya magasban lakó galambnak, esztergomi bazilika-oszlopok akantusz kapitélje az ott bűgő gerlicének! Nekem minden otthon csak trambulín, onnan ugrom le az élet árjába; megsuhogtatom, hogy lökjön rajtam! Tudom, csak ingereket keresek, simogató s felhorzsoló, csitító s gyújtó, édes és fanyar, kedves, szép illetékeseket! Ah, megrészegülni akarok természettől, ittasulni napsugártól, fakadni a tavasz borulásában s haldokolni az őszi csendes hullásában ... Egyet, egyet akarok; istenülve élni ... (ÖM 24,9, 1919. szept. 30.)

Íme egyik iránya ennek a szimbolizmusnak. „Akarom látni ezt a belső jelentést a külső tényekben” – mondja. De nemcsak akarja látni, hanem benne van számára.

Egy másik:

A hegyek a föld pihegésének nyitott ajkai, a vágyak kitárt karjai, az égre néző természet kitárulásai. Az ember csak győzze szemmel, ajkkal, tüdővel, szívvel! Mít lehet hegyeken járva átélni, tapasztalni! S az én hegyeim? Az én hegyeim az oltárok, az eucharisztia! Mily magasságok s távlatok a végtelenségek. A szemembe s a lelkembe fények hullámai csapnak ... tengerek a lelkembe. S ah, hogy tágul a tüdő s a szív! Ah, hogy emelkedik a lélek. S mily misztérium mindaz, mibe itt az ember mint hegycsúcsról köd- s felhőszakadáson át a vidékre, itt az Isten szeretetébe s jóságába vet tekintetet. Itt is parton állunk s tengerek hullámai gördülnek föl s megint s ismét s újra kifogyhatatlanul. S ah, hogy az emberek ezt nem látják s nem hallják, s hogy nem ragadja el őket?! Mily szédítő szeretet az eucharisztia; az, hogy Krisztus van itt, itt, itt ... Ó, Ó maga! Mily Himaláják! Ezzel a tömeggel el lehetne borítani Európát; ebbe a tengerbe elmerül minden nagyság, művészet, genialitás, szív és lélek, hatalom, édesség, erő, öröm, mint a pitykő. Édes titkom, búgó galambom, némán zúgó tengerem, mérhetetlenségbe ingerem, elszédülésem, elolvadásom, megsemmisülésem! (ÖM 24,212, 1924.máj. 28.)

Így éli az ő életét a természet. Voltaképpen az egyik fő tendenciája azt a szimbolizmust, amely az ő lelkében valóság s nem beleolvasás, megláttatni az emberekkel. *A velencei-tó partján* c. kis elbeszélésében erről beszél:

Valahogy rá kellene segíteni mindnyájunkat ez értékek meglátására s munkálására; rá kellene segíteni az embert, hogy mikor az élet alacsonyabb értékeit erejének s tudásának megfeszítésével termeli, – mikor karddal, ekevassal, kalapáccsal küzd a létért, – mikor a föld hantjai közt kenyeret s a föld méhében gazdagságot keres, – mikor potykat halász a Velencei-tóban s gyöngyöt a tengerben, – mikor vágja a nádat s töri a sziklát, hogy akkor tudjon kiállni az ilyen csendes tónak a partjára is, és tudja megérezni ezt az ezeréves csendet s mozdulatlan örökkévalóságot. Merüljön el a láthatár szintengerében, s mikor ott fenékre seholy sem akad, nyúlják meg látása sejtéssé s nagy hitté, s térjen ki a mechanikai világ szerény korlátaiból a felsőbb emberi világba, a hit, az igazság, a szépség és jóság, az érzések és sejtések, a megnyugvások s bizalmasságok, a csendes örömök s a mély élvezetek világába. Érezze meg, hogy a föld és ég, ez a tájék, tó és nádas csak ingerlő s izgató szer, mely arra való, hogy a lelket érintse, ingerelje és ébressze, arra való, hogy megtermékenyítse s a tulajdonképpen emberi világ teremtésére s kialakítására képesítse. Ettől a világ szimbólumaiban meglátott s megérezett lelki tartalomtól lesz az ember lelke világos, ezekből lesz erős és boldog. (ÖM 8,74–75)

Ez az atmoszféra magyarázza meg Prohászka alkotásainak egyik legnagyobb értékét. Az ő *természetköltészete* páratlan az eddigi magyar irodalomban. Sajátos dolog, hogy a legújabb időkben alig van igazán nagy természetköltő nálunk. Egyes motívumok már szerepelnek Balassától kezdve, de a természetben való lelki elmélyüléssel voltaképpen csak az utolsó száz évben találkozunk imitt-amott. Az első nagyobbszabású természetköltő csak Tompa Mihályban jelentkezik, és a legmodernebb költészetben van néhány nagyobb. De a természettel való az az együttérzés, és ezen belül némely motívumoknak az a bámulatos gazdagsága, amelyet önála találunk, egészen egyedül áll. Az, hogy akkora lendülettel, mindenestől átadja magát a természetnek, és abban mindenestől megtalálja az egész belső, sőt a természetfeletti világot is: ez az, ami őt egészen páratlanná teszi. Kulcs pedig a szimbolizmus. Erre számtalan példát lehetne idézni. Természetes: ha a természet a belső világ képe, akkor ez Prohászka belső világának képe is. Tehát egyszerű és üde marad, minden

bonyolultsága, minden sokrétűsége, misztikus volta mellett is, nem izgató, nem nyugtalan, nem elmosódó, hanem egyszerű. Egészen megható példákat lehet erre idézni. Elolvasom egyik kis feljegyzését, a legkorábbi naplóból. Egy fél oldal ennek a napnak egész bejegyzése, az egész egy kis történet, de mégis mutatja ezt a természettel való szimbolikus összefogást a maga szinte gyermeki egyszerűségében:

Ó, mit sírsz lelkembe esti harangszó, mely onnan a Szentgyörgy-mezői sírhantokról szállsz hozzám? Ó, mily csodás, olvadékony, könnyes az a visszhang, melyet szívemben keltesz? Sötét az est; hűvös, nedves; őszi lankadással méléz a vöröslő vagy sárguló lomb. Nézi sírját lekonyulva; érzi, hogy hamar hull bele. Tán ez az az olvadékony könnyes visszhang értelme, hogy gondolat nélkül elmerengünk, s dermedve nézünk abba a sejtett életőszebe; bánatos, csendes, enyhe, de mély, nagyon mély a fájdalom, melyet az enyészet kelt. De nem fájdalom, nem bánat! Sírok, de nem szomorúan; sírok, de nem fájdalomból; jól esik ez a néhány könny. Csendes és békéltető: nem annyira bánat, mint annak lehelete, fátyola, árnyéka, melyet a lélek magára ölt részvétből a testnek és minden anyagainak enyészete fölött. Sír, mint a menyasszony síratja szüzességét, melyet elhagy termékeny anyaságért, sír, mint a virág, mely lehull, hogy szirmai tövén gyümölcs fejlődjék. (ÖM 23,96, 1886. okt. 13.)

Annyira egyszerű, hogy külön rá kell eszmélnünk arra, hogy itt voltaképpen lírai áradás van. Hiszen a belső alakítás szempontjából is nagyon jellemző kis részlet volt ez. Itt aztán igen hálás dolog volna próbálni elemezni tárgyai szerint is és motívumai, belső formái szerint is ezt a költészetet, de a mi általános célunk most ezt nem engedi meg. Főleg a „Magasságok felé” c. kötete az, amelyben ezek a remekei vannak.

Talán ez a néhány szó fogalmat ad arról, amit Prohászka atmoszférájának mondtunk, és amit a misztikus világézés és a belőle fakadó szimbolizmus szavai alá próbáltunk foglalni.

b. Képzlet

A másik szempontból, bevilágítunk Prohászka művészi formáiba, ha *képzeletét* vesszük vizsgálat alá. Úgy volna kedvem mondani, hogy képzeletjárását. Prohászka képzeletét vizsgálva, azonnal két egymással ellentétesnek látszó, de nála összeolvadó tulajdonsága kapja meg az ember figyelmét. Talán egy példa fogja ezt a legjobban feltüntetni. Néhány sor *A diadalmas világnézetből*.

„Olyan lények vagyunk egy szóval, kik a kozmosz mélységei s a hullámzó kalásztenger közt repülünk; gondolataink a végtelenbe vesznek s kezünk a mező kalászaival játszik.” (ÖM 5,106)

Ezt a kettősséget különben nagyon sok helyről lehetne idézni. Láthatóan együtt dolgozik a kettő.

A legelvontabb és legegyszerűbb, gyermekies, szinte naivnak látszó realizmus jellemzi Prohászka költészetét. Egyrészt víziós ez a képzelet, másrészt a fogható világnak egyszerű konkrétságú színeit foglalja magában. A *víziós* jelleg folyik a misztikus mélységből. Aki mindenütt az eleven Istenséget szemléli, annak természetesen minden látomásszerűvé válik. Ettől a theocentrikus látásmódtól megkapja ezt az eleven életet. Felderül előtte ez a látomás, minthogy azonban a látomás nemcsak elképzelés, hanem valósággal képet ölt a lélekben, ezért valósággal életszerűség is van benne. Valahogy az Apokalipszisre emlékeztető, a legelvontabb dolgokat is foghatóan ábrázoló képszerűség ez. A végtelent is így látja, hogy pihen a selymes pázsiton, mint az alvó gyermek, hallani a végtelennek a suttagását, az erdőben azt a millió ciripelést, mint Isten kifogyhatatlan gazdag nyelvét, meghallja a

harasztanak a zsugorodását is, de benne is Isten szavát hallja meg. Így elevenedik meg aztán természetesen minden. Lehet-e elképzelni gyakrabban alkalmazott témát, mint a golgotai kereszt nézését, és az arról való elmélkedést? Nézi a keresztet, amint ott áll magasan az éjben, a világ bódulatában.

Azután leemeli sebzett kezeit s lábait az Úr Jézus a szegekről, lelép a keresztről, s elindul a bódult világba, melyre oly nehéz a szíve, s véres kezeivel borogatja az ifjúság felhevült homlokát, meghinti a tiszta leányliliek liliomait, a rothadó világ fekélyeire ráborítja lázas sebeit, s mint Elizeus hajdan a halott fiúra, úgy borul rá a szenvedő Krisztus sebzett testével a világra. Végigmegy a családok szentélyein, parketten és taposott földön; a családi otthonok falára fölakasztja töviskoszorús arcának képét. Elmegy a múzeumok, színházak, táncteremek, klinikák, szanatóriumok, tébolydák mellett; megrendül és sír, mint egykor Jeruzsálem fölött. Ó jöjjetek utánam s küzdjete; jöjjetek közelebb, ha gyöngék vagytok; érezzétek meleg szívem s vérem lehet. Küzdjeteke vérontásig, s kérjéteke a kegyelmet szenvedésemre való tekintettel, győzni fogtok! (ÖM 7,109)

Egy nagy képen belül minden mozzanat egy új vízió. A fantázia járását akarjuk itt szemléltetni. Életet nyer, formát nyer minden, nincsenek nála elvont gondolatok. Minden írása a képeknek a sorozata. Így elevenedik meg minden.

Még egy példát arra, hogyan elevenedik meg olyan kis dolog is, amelynél eszünkbe sem jutna, hogy ezt is lehet étellel megtölteni, a *Föld és éjben* például a petróleumról szóló résznél egyszerre csak azt a gondolatot olvassuk, hogy az állati hullák terméke a petróleum. S ezt a gondolatot így fejezi ki: „Hány milliárd állati hullának bomlásából teltek meg Pennsylvániának, Kaukáziának, Galiciának a petróleumtartályai? Ez állatok égnek a lámánkban, a lángban megdicsőülve vonulnak el lelki szemeink előtt.” (ÖM 3,34)

Érdekes persze ezt a fantáziajárást nyomon kísérni, amikor néha rajta lehet kapni olyankor, amikor még a legelvontabb gondolatnak valamely apró kis részétől felkorbácsolva étellel tölti meg gondolatát. Megint egy olyan írásából veszem a példát, ahol az ember nem is gondolna az alakításra, a Szent Ignácra szóló nagyon értékes tanulmányából. Nem művészi, hanem szemléltetés céljából megírt hasonlatot olvasunk a menekülő Napoleonról: „Hasonlít ez a hangulat Napoleon Oroszországban rekedt seregéhez, mely mint sebzett fenevad érzi erejét, de ugyanakkor vesztét is ... Az éj őrtüzek kísérteteket fickándoztatnak szemeik előtt, a megnyúlt s ismét lécekké vékonyodó árnyékokban suhogó kozák-paripákat látnak.” (ÖM 8,298) Így lesz vízióvá, ételle minden fantáziája előtt.

De a fantázia még a legmagasabbrendű vízióban sem hagyja el a realizmus talaját, a valóságot. Annyira reális, hogy rendszerint ott van képein a fogható emberinek, az anyagiának a színe is. Egy másik ilyen vízió a keresztről leszállt Krisztus: „S jön felém az áldott Jézus s rám borul, ki nem térhetek neki, hová térjek? Nem kérhetek föl mást, hogy fogja föl e reszkető, édes testet.” (ÖM 7,108.) Egész testi valóságában látja, amit elgondol. Ez aztán két irányban színezi a képeket. Egy részüket bizonyos vaskos *realizmus* irányában, szinte kedvem volna azt mondani, hogy már-már naturalista jellegű. Ez aztán az expresszionizmus művészetével rokon.

Csak egy példát akarok arra, hogy mennyire megtaláljuk benne ezeket a létnek tisztán anyagi, testi oldaláról vett képeket is. Mind azt mutatják, hogy a valódiságában, egészen anyagi mivoltában látja maga előtt a képeket. Ez a példa az 1922-ből való naplónak egyik feljegyzése. Először az örök életről van szó, aztán a földiről:

Jöjj, jöjj, Uram! Ez a világ a kábulatok, a bányászatok, a torzulatok, a törpeségek az elfajulások világa. Isten úgy nézheti, mint nagy rachitikus kórházat. Az egyenes vonal, a

lélek stílusa, a limpidezza, a dialektikai s logikai higiena, a szellemek eugeniája nagyon ritka. Csodálatos bütyköket, daganatokat, utálatos fakadásokat, született gonosztevőket mutat föl a lélek világa. Azután mily menaszéria ez?! Ludak, kacsák, tyúk! S mit esznek, mivel táplálkoznak, mit vesznek be, – mitől púposodnak, dagadnak, nyálfolyásúakká, gödhösökké lesznek; mily moslék, melyet tudomány s kultúra kever! No és az irodalom! (ÖM 24,95, 1922. jan. 1.)

Ő, aki a legnagyobb, a legfényesebb látványra olyan nagyon ráfeledkezik, sötétnek lát minden mást, amikor másfelé néz. Amennyivel világosabb Prohászkanak az a világ, annyival sötétebb ez a másik.

Ez az egyik iránya a realizmusnak, ez a naturalisztikus hajlam. A másik pedig a gyerekes, naívnul érzelmes lágyaság, amellyel szintén tele van, de aminek megvan a maga érzékies, emberi színe. Azt a kedves kis idillt hozom fel erre például, hogy hogyan néz az ember az Istenre: „Gyermekszemmel nézek Isten s jövőm s örök céloim szent homályába. Sötét szobákon szaladok végig Atyám karjaiba ... beszaladok, mint a templomtéren játszó gyermek a templomba egész az oltárlépcsőig és ott elbeszélgetek Jézusommal s csókot hintek feléje.” (ÖM 6,273) Egészen magunk előtt látjuk. Ez a gyermeces, kedves, de érzékien fogható kép jellemzi ezt a fantáziajárást.

Allandó horizontális tágulás jellemzi a lelkéből azok felé a jelenségek felé, amelyek már az öntudat-alattisággal és hasonlóval érintkeznek, ahová csak a legnagyobb pszichikusok villantottak be olykor-olykor. Tőle származik az a mondás is, hogy örökkévalóságokat lát maga körül. Igen, mindig is örökkévalóság veszi körül az embert, amikor írásait olvassa. Egyik legérdekesebb írása ennek a horizontális kitágulásnak bizonyos geológiai írásai. A természetnek a formációiban is az örökkévalóság képmásait látja.

Ezek a távol eső világok érzenek ki képeiből legtöbbször. Nagyon szeretik a mai költészettel kapcsolatban használni azt a szót, hogy *kozmikus*. Ha van értelme ennek a jelzőnek és ez az értelme pedig csak az lehet, hogy a világmindenséggel való összefüggését érezteti a művész, akkor nincsen költő, akire annyira állana, mint Prohászka. Hiszen ez a geológiai érdeklődése is hozzátartozik ehhez. De ez nemcsak olyankor merül fel, amikor maga a tárgy is természetessé teszi, hanem akárhányszor egy spontán szemlélet közben is egyszerre csak kilendül, és érezzük a távlatot. Az *Élő vizek forrásában* pl. a getszemáni kert jelenik meg: „A Getszemaniban, a szenvedések szörnyű kapujánál vált testté ez a minden moralitást megborzongató valóság, a bűn terhe alatt nyögő, síró, verítékező Isten, egyetlenül szörnyűséges pillanat nemcsak a kis Terra bolygó «világ»-történelmében, hanem bizonyára minden természetfölöttiségek kozmikus lélekhistóriájában is.” (ÖM 7,285) Kinek jutna eszébe, hogy földöntúli összefüggésekbe állítsa azt a jelenetet, amely nélkül is éppen eléggé leköti az ember lelkét!

Az útirajzokban, vagy egyéb olyan írásokban, amelyek egy-egy vidékhez fűződnek, jóformán sohasem hiányzik valami efféle kitekintés. Klasszikus példája ennek egy kis karácsonyi elmélkedés, amelyhez fogható konkrétséggel nem igen írt:

Lelkemben visszazálok a múltba s szemlélem ennek az én szülőföldemnek határát, mikor az első karácsonyest ereszkedett a világra. Ez a nagy Duna úgy folyt akkor, mint most; a Garam völgyének mocsarai az alkony elhaló világosságát tükröztették; a márianosztrai csúcsos hegyek, a Pilis, a Duna trachitszegélye részvétlenül merültek el a homályban; a lázkereszt sziklája alatt zsongott a hullám, de keresztet még nem látott csúcsán; vadludak gágogó csataélei vonultak el fölötte, a római legionárius megittatta lovát s nyugalomra készült; túl a Dunán kigyúltak a barbár táborok tüzei. Mily világ! S most a Bazilika nagyharangja zúg, s elnémítja a Garam hídján robogó gyorsvonal zörgését; a lakóházakban kigyúlnak a karácsonyfák illatos gyertyái; városok és faluk életébe bele van szöve annak az első karácsonynak áldása ... Ezt mind a betlehem-i gyermek tette;

elváltoztatta a világot. Mint vízben a cukor, s tűzben a vas, napsugárban a jég megolvad: úgy olvad el kezei közt s szeme édes tekintetétől a kemény, a jeges, a vasas világ ... Ó Uram, folytasd művedet ... bennem s körülöttem! (ÖM 6,81)

Kinek jutna így eszébe a karácsony? Prohászkanak valahogy a jelenben van a múlt is. Egy másik példa a napló egyik része 1923-ból. Elgondolkozás a miséről. Kinek jutna ez eszébe:

Ha úgy állok az oltár előtt a szentmisében, s elgondolom a világokat, az idegeneket, a másokat, más arkangyalok oltalma alatt állókat, más fogalmi konstrukciókkal, más idiómával ... ahogy a kivándorló kis hazájából más hatalmasságok országaiba vonul, ahol másképp néznek, beszélnek, éreznek, idegenben, s kell neki passzus, kell más pénz, más hitel – idegenben... Hát én, a csillagos világokba kivándorló, hol szedem a más nyelvet, az ott is értékes értéket, s hitelt? Csillagos világokba kivándorló lelkemnek a mi Urunk Jézus Krisztus adja a passzust, vérével van írva, a kincset; ott is ér, sőt ott jobban értékeli; adja a hitelt, végtelen, kimerítetlen hitelt. Ott ha kopogok az Úr Jézus nevében, nyitnak portát s megismernek s fölvesznek ... portae aeternales ... tabernacula aeterna! Annál is inkább, mert az nem kaland, nem szerencsés-próbálgatás, hanem mindnyájunk útja. (ÖM 24,165, 1923. okt. 1.)

Vagy itt, vagy ott mindig van egy ilyen kilendülés a végtelenbe, a térbe és az időbe.

Talán egy kis elmélkedést egészében fölolvassok, ahol egy ilyen lírikus természeti élményhez fűződik ez hozzá:

Ma megint harmatos reggelen van. Tegnap néztem a növekvő holdat, ezt az aranymisztériumot, ezt a csillogó hieroglifet, ezt a néma, sokatmondó, világítéletet hozó csillagzatot, amint Sárpentele kékesszürke ködös vidéke fölött lebegett. Állt; nem látszott, hogy halad; egy-két felhő mint szétfosló sóhaj, mint a végtelen vásznon a lelkek vonulásának vonala húzódott fölötte; de nem állt vele szóba az aranyos profil s nem lett fátyolos – mosolyogva hirdeti a világvéget! Azután ma reggel a mély alázat áhítata, a könnybelábadt szemek s az azon csendesen csepergő cseppek ... a léleknek érintkezése a sacramentum kegyelmével s a szellemi világgal! Reversus est angelus, qui loquebatur in me et suscitavit me quasi virus ex somno ... Ah, azok a járó-keelő angyalok, azok a húzó szellemek, kik a lélek alvó szellemiségét fölébresztik, mint a villamáram a delejes vonzást! Trahis me post te angele et reverteris passum et suscites me! Salve socci vitae aeternae, salve civis spiritualis mundi, peregrinus in nostro mundo, nos suscitare est officium tuum. Az az alvó szellemiség ... s hol vannak az angyali lelkek, kik ébresszenek? Ó, jöjjetek, ébresszetek, nézzetek lelkünkbe ébresztő hatalmas lelketekkel! (ÖM 24,4, 1919. szept. 3.)

Azt mondtuk, hogy a nem mérhető dimenzióban is megvan ez a horizontális kitérés a lélekben azok felé a jelenségek felé, amelyek már az öntudat-alattisággal érintkeznek, vagy hasonlóval, és ahová már csak a legnagyobb pszichikusok villantanak be néha-néha. Ilyenek az „Elméledések”. De azt gondolom, hogy a kész művek közül az „Élő vizek forrása” az, ahol a legmélyebbre megy.

Egy hosszabb példát szeretnék erre nézve az *Élő vizek forrásából* felolvasni, mert nagyon pompás párhuzamba hozható egy másik kitűnő munkával, s így alkalmas lesz rávilágítani arra, hogy milyen egészen szokatlan mélységről van itt szó.

Aki Materlinck *A szegények kincse* c. pompás eszméjét ismeri, az emlékezik arra a fejezetre, amely a lélek csendjéről szól. De az gyerekdolog ahhoz képest, ahogyan Prohászka az *Élő vizek forrásában* szól:

Istennel folytatott e párbeszédeinkhez legközelebb állnak azok a lelkünk legbizalmasabbjaival töltött percek, melyekben a szónak alig van szerepe, és inkább hallgató lelkek merülnek egymásba. Emberekből, kiket Istenben szeretünk, sugarak áradnak reánk, amelyek világítva, tisztítva mélyednek kuszált gondolat- és érzésvilágunkba. Ha ránk néz, jobban látjuk magunkat, ha vállunkon pihen a keze, tudjuk, merre kell mennünk. Talán nem lát belénk úgy, mint mi látjuk magunkat, s mégis tekintete okozza, hogy jobban látjuk magunkat. A lelki élet paradox jelenségekkel van tele, és az egymáshoz kapcsolódó, egymásban élő egyéniségek lelkei között az áram-indukciókhoz hasonló tünemények játszódnak le, melyekkel önmagukba és egymásba több energiát, tevékenységet, több szeretetet, több életet árasztanak. Ezt a közösséget nem a szavak hordozzák, ez az egység más tengelyen jár, és az ismeretlen, titokzatos lelki affinitások tartományából való. A szavak sokszor inkább útban vannak, és abban az értelemben igaza van annak, aki azt mondta, hogy a beszéd nem annyira a gondolat közlésére, mint inkább elrejtésére való. Akiknek lelkei Istenben olvadtak eggyé, azok nem a szavak hídján járnak. A szó csak annyi ott, mint a hegyi vándorlónak az útmutató tábla; ki zavarna össze a fákra mázolt színes jeleket a völgyek, az ormok, az erdők váltakozásával, a havasi lélekzetek jövésmenésével, patakzúgással, szélsuttogással? A szavak nem adnak többet a lélekből, mint turista-egyet rajzolta sávok a főséges tájból, a magasságok vándora rájuk pillant, felveszi irányukat és indul a beláthatatlan felé. Ilyen beláthatatlant nyitnak meg az egymáshoz intézett szavak azokban az Isten-termelte egységekben, melyeket az Úrnak fölséges játszó keze egészen nekiadott lelkekből alkot. Akarja, hogy emberiségükből úgyszólván kilépve, egy-egy pillanatra úgy ízleljék egymást, amint ő látja őket. Az egymásba intulálásnak e fölséges perceivel egymásnak közvetlen lelkiségébe meríti őket, és már itt a földön átvillantja rajtuk a lélek-közösségnek természetfölötti szépségeit, melyeknek nagy kozmikus közege a szeretet. Nem azon múlik a megértésük, mit mondanak, beszédük elégtelenségét tudják. De kitérülnek egymásnak, értékeik kicserélődnek, bensőleg egy szervezetté, egyetlen lelki rendszerré válnak. Bár földi létformáik, organikus egyéniségük külön lényekké szakítja őket, élük a lelkek közösségének nagy egységesítő erejét, a spirituális világnak azt a minden eszmélést szeretetközösségbe vonzó, győzelmes aktusát, melyet földi szavunkkal Isten-közelségnek nevezünk. Sehonnan sem jön a lélekhez oly közel az Isten, mint neki teljesen átadott lelkek hozzánk hajlásában. (ÖM 7,313–314)

Ha ezt összehasonlítjuk azzal a párhuzamos hellyel, amelyet említettünk, akkor azt fogjuk látni, hogy sokkal hangzatosabb szavak vannak ott, sokkal zengőbbek, szebbek a hasonlatok. Az költői mű, de ez valahogy konkrétabb mód. Ott sejtés van, itt faktum, tény van. Semmi köze nincs a költészetnek, nem is ezt akarom vele illusztrálni, mint inkább azt, hogy a fantáziának olyan beható ereje dolgozik Prohászkaiban, olyan lendület befelé és kilendülés térben és időben kifelé, mint amilyen amabban nincs. Akárhányszor olyan helyeket talál az ember, amelyhez hasonlatost a legmélyebb léleklátóktól eltekintve nem igen találunk. Szent Ágoston helyei hasonlatosak ezekhez leginkább.

c. A művészi alakítás

Nézzük most már a harmadik oldaláról művészi formáját, az *alakítás* szempontjából. Hogyan alakítja a mondanivalókat? Így is mondhatjuk: mi a kompozíció ereje? Az eddig

mondottak természetessé teszik, hogy a lírai ereje. A misztikus, aki éli a valóságot és ezt a valóságot átéli, ezt az érzést fejezi ki írásaiban is.

A külső és belső világ neki egyaránt az élmény közvetlenségével tárul fel, és ez az átélés szól írásaiból. Minden nagystílusú leírásában három dolog olvad egységbe: a külső világ, a belső világ és a kettőnek az egysége valami általános élményt ad. A misztikusban a külső világ belső világgá lesz azáltal, hogy kapcsolatot érez vele.

Tehát akármiről beszél, a mondanivalót mindig magából meríti, de ez az élmény olyan gazdag, hogy minden belefér.

Prohászka lírai alaphangja ez a misztikus szemlélet, és ez összefogja az egész univerzumot, és ezért lesz alanyi és tárgyi. Tárgyi azért, mert majdnem realiztikusan látja a valóságot. Minden egyessel egy bizonyos szeretet fűzi össze a dolgok közül, Istennel és emberrel, fával és fűvel, mindegyikkel együtt és külön-külön. Biztos egyszerűséggel megmarad a külső világ, de ugyanakkor szubjektív is lesz, mert ezeket tudatosan szemléli, és ő lép velük viszonyba.

A látás és a látásban való elmélyedés s ennek a látott világnak a boldog konstatálása, ez az egyik. Igen, csakhogy amikor azt a dolgot szemléli és konstatálja, minthogy semmi sem esik ki belőle, ezért meglátja a fénynek az árnyékát is. A lelket is átéli. Borzasztó realiztikus gondolatokat olvasunk a naplók első kötetéből erről.

Az emberek ezt a boldogító valóságot nem élik át, kicsinyek, fejletlenek és saját erejüktől szenvednek. Úgyhogy a misztikus átélésből sötét árnyék fejlődik. Innen van az, hogy a líra nem áll meg a líránál, hanem szól az emberekhez, és mintegy rájuk is akarja – nem kényszeríteni, hanem – szuggerálni ezt a véleményt. Ezáltal a líra retorika is lesz, mert az emberekhez szól.

Itt van ugyanabban *a misztikus élményben a lírikus hangnak és a rétori hangnak is a közös eredete*. Ez a kettő összeolvad Prohászkaéban. Rámutat arra, hogy milyennek kellene lenni. Hogyan mutat rá? A misztikus élménnyel önmagában. Így lesz ebből a misztikus élményből apostoli lendület is.

Ezért aztán Prohászka stílusában a szerkesztő és az alakító stílusnak a lényege a lírának és a retorikus pátosznak egy belső egysége. A líra sohasem tiszta líra, s a rétori pátosz sohasem tiszta rétori pátosz, hanem mindkettő. Mint hogyha minden írása mögött ez az alapmondanivaló rejlene: „Az élet fenséges, szép, én tudom, én tapasztaltam, nézzétek és tapasztaljátok meg ti is!” „Lehet, mert én megtapasztaltam. Ti is lehettek szépek, boldogok és nagyok.”

Természetesen, ha ez a formának az alapegysége, akkor ez az alapegység nagyon sokféle változatban jelentkezhethet.

Egyik oldalról a legtisztább forma, látszólag tisztán lírikus élmény, amelyben egyszerre kitágul. Ennek példája lehetne az a kereszt alatti elmélkedés, amikor a felfeszített Krisztusnak beszél, és csak magáról szól, átéli a jelenetet. De az utolsó két mondat ráébreszt bennünket arra, hogy voltaképpen mindig ott vannak öntudat alatt mind az emberek is, a testvérek is. Pedig éppen ennek az utolsó két mondatnak a kivételével az egész elmélkedés csak magáról szól.

Ott állok magamban ... Az Isten végtelen szeretetének ígézetében; lelkemet elfogja a könyörület s az imádás mély érzése, s szemembe könny gyűl; lehajtanám fejemet, de a kereszt vonz, készlet, hogy nézzek rá; mert «rám néznek és sírnak...», ígéri.

Mit adunk neked, Uram, neked, kit szeretnünk s imádnunk kellett volna. Eljöttél s barlangba szorultál; körülnéztél és Egyiptomba futottál; áruhában járó faragó ács voltál. Egyszer indultunk eléd pálmaágakkal s te sírtál; egyszer bíztad magad ránk s Barabást választottuk; egyszer akartunk koszorút kötni neked s tövisből kötöttünk; egy arcképedet vettük, s az «Ecce Homo» arc maradt ránk; egyszer tűnt föl, hogy anyád is van, s íme,

fájdalmas anya lett belőle; egyszer kértél inni, s ecetet nyújtottunk. Ó, ki hitte volna, hogy ez legyen köztünk sorsod, hogy ilyen legyen utad. S most függsz itt, mint megfagyott imádság, mint megkövült, kiáltó szó. Kitárt karokkal s nyílt ajkkal kiáltasz irgalomért. Sok hegyen imádkoztál; de az ezen a hegyen végzett imád az örök «interpellatio» kiáltása. A végtelen nagy Isten bús haragjának éjjelében megfagyott ajkadon a fohász. Nagy, szent az Úr, ki önfíának sem kegyelmezett! ... Mily rémséges fölségben hirdeti ezt a keresztl! Emberek, féljétek az Istent s szeressétek Krisztust. Ezt kiáltja ő felétek, kiáltja a végkimerülésig. (ÖM 7,95–96)

Egy másik forma, amikor úgy mond el valamit, hogy az általános élménnyé nő. Ilyen a *Bemenőm s kimenőm* c. remeke. (ÖM 8,122) Máskor párhuzamban van az élmény magában, pl. *Az én napomban*. (ÖM 8,117)

Így lehetne sok példát mutatni, hogy a rétori alaphangban mennyi a líra.

Talán legalapvetőbben mutatják ennek a formának alapvető jelentőségét azok a művei, amelyek határozottan praktikus céllal íródtak, s amelyekben kizárva látszik a líra. Pl. a püspöki pásztorlevelek. Amikor ui. a püspöknek úgy kell szólni híveihez, hogy az egyszerű emberek is megértsék, akkor úgy látszik az első pillanatban, hogy itt nem lehet helye a lírának. Érdekes volna elővenni akármelyik pásztorlevelét ebből a szempontból, és megmutatni, hogy mennyire játszik bele a lírai élmény. Az egyik a lélek értékéről szól: „Figyeld meg továbbá, kedves hívem, lelkedet, mily csodálatos erő lakik benne” (ÖM 9,19) – mondja, s egyszerre csak, alig néhány sorral lejjebb, belezeng a líra:

Ó örökkévalóság, te kikutathatatlan mélység, te mérhetetlen magasság, te tengere és örvénye a lelkeknek! Feléd evezünk! Te húzasz, te vonasz; senki sem állhat ellent vonzalmaidnak; akár akar, akár nem, feléd menni, karjaidba rohanni kényszerül; te elnyelsz nemzedékeket és nemzeteket.

Ó, örökkévalóság, én is feléd megyek, ha darócban, ha selyemben, ha mezítláb, ha aranyos cipőben, ha gazdagon, ha szegényen; feléd tartok s végtelen kincset hordozok magamban: lelkemet! Ó, örökkévalóság, sietek feléd; perceim elfolynak; nem tudom, mikor érek portádhhoz, mikor kopogok kapuidon, mikor mondja majd őrangyalom; nyíljatok meg, örök kapuk! Húsz, harminc, negyven, ötven, hatvan évnek, vagy tán többnek is, de mindig kurta időnek repülő hídján megyek át az örökkévalóság partjára. (ÖM 9,19–20)

Látnivaló, hogy beleszökik a lírába, persze olyan lírába, amely általános érvényű, de azt is lehet érezni, hogy egyéni líra. Íme ez az, amikor a retorika lírává változik.

Voltaképpen a misztikus léleknek egy mondanivalója van az istenségnek: a boldogság megérzése és a megérzett boldogság elmondása. Csakhát persze ez olyan nagy élmény, amit egy életen keresztül sem tud elmondani. És ebből kiárad az apostoli lendület. Ezt mondja mindig. Ha az ember egyfolytában olvassa valamennyi kötetét, akkor lassanként az az érzése, hogy nem egyes különálló, önálló életű írások vannak, hanem van egy nagy alapérzés és áradás. A magyar irodalomban Széchenyi áll hozzá legközelebb. Hasonló nagystílusú, de egészen más adottságú művész. Itt egy középponti tengely körül forog minden és egy mondanivaló árad. Ha az ember előveszi valamelyik könyvét, érdekesen lehet végigmenni egy vagy két lapon keresztül az összes felmerülő motívumokon, hogyan kapcsolódik bele mind ennek az egy mondanivalónak az áradásába. Ha a tengert írja le, ha egy öreg anyó képét rajzolja meg, ha a kommün bukásáról ír, ha a hozzá intézett háborús levelekről ír, amellet, hogy megmarad a maga konkrét egyediségében, egyszerre hallunk olyant, amit a huszonöt kötetnek nem tudom hány száz lapján sokat hallunk, mindig újra és mindig szuggesztív erővel.

Talán praktikus lesz egész kis területen megmutatni ezt a belső ömlést. Előveszem a naplóknak egy lapját, ahol inkább stílusában szeretném megmutatni azt a dinamikát, amely benne dolgozik:

Liliom-erdőmből jövök ... Kápolnám falait liliomok borítják. Ezek szimbólumok; mert hisz különb erdő az én erdőm: szó-imáim, fényeim erdeje. Különb erdő az érzelmek erdeje, mely az édes tabernákulumot körülusogja. Majd lábujjhegyen, minden neszt kerülve, a könnyűség öntudatlan gesztusával, puha léptekkel kerülgeti, majd lelkes, ujjongó táncban perdül körülötte s örül az életnek. Ah, ez különb erdő ... S minden édes tabernákulum körül van így; mert «míg a király pihen, a szeretet s a hűség nardusza illatozik nekil!» S azután mily zene ... mily tüzes és átlátszó s ragyogó zene ... Olyan «l'impezza africana»; azután meg az a mély értelmű, az élet tragikumáról s a heroizmustól megszólaltatott s hordozott wagneri zene ... De ez is mind szimbólum, mert a liliom is csak az, s a psalterium, a cythara is csak az; csak jelzi azt a másikat, azt a fölségest, mely a szívben zeng s hullámoz s föltör s ujjongó akkordjaival magával viszi s sodorja a világot. Ahogy a gyorsvonat irama magával ragadja a leveleket, a papírdarabokat, a tollat s a szemetet: úgy ez a «hosanna in excelsis», ez a lengő s vad táncban az Úrnak hódoló lelkeség magával ragadja a világot, az időt, a tért, a csillagokat, holdakat, Andromache-ködeit, a saturnusi gyűrűk megperdülnek tőle. A lélek, az isteni szeretettől inspirált s megrészegített lélek ünnepli nászát, boldogsága glóriás ünnepét. Hosanna! Hosanna ... na! (ÖM 24,90–91, 1921. nov. 24.)

Az a tíz sor, amit itt olvashatunk, példa mindarra, amit ezen az órán mondtunk.

Itt van talán helye, hogy a *szónok Prohászkaról* is szóljak egy pár szót. Ha igaz az, amiket eddig mondtunk, akkor a szónok Prohászka is inkább lírikus, mint szónok. Ha az ember összehasonlítja más szónokokkal, akkor látja, hogy mennyire költő-szónok, mennyire művész-szónok.

Milyen szónok Prohászka? Lényegében nem egyezik az igazi rétori szónokkal. Nincs itt most annak helye, hogy a különböző szónoki típusokat ismertessem, de nagyon tanulságos volna a nagy magyar szónokokat egymás mellé állítani.

Jelentkezik a nagy szónok már abban, hogy beszédje nem kész. Kevés ember készült ugyan olyan lelkiismeretesen, mint ő, de a beszéd maga ott készült. Ha az ember a kész beszédjét figyelte, és az elmondottat hallotta, akkor ég és föld különbséget talált a kettő között. Prohászka szónoklata élő valami, amelytől a sztenografált szöveg elütött. Emez fotográfia. Úgy vagyunk vele, mint a klasszikus műtárgyakkal a fotográfiájával, amely annak számára, aki nem látta, alig mond valamit, de annak számára, aki látta, szép. Aki nem látta a Szent Péter-templomot, vagy Raffaelnek valamelyik képét, s látja őket fotográfián, akkor csak félig-meddig ragadják meg, de azért szép és nagyon tetszik neki. Aki azonban látta az eredetét, az nem akar szóba állni semmiféle fotográfiával, mert azt annyira nyomorúságosnak érzi. De ha mégis megnézi, akkor mégis többet mond neki, mint annak, aki nem látta az eredetét.

Kossuth Lajos hasonlít hozzá leginkább. Ha az ember olvassa valamelyik beszédjét, érdekesnek találja és szépnek, de nem annak a páratlan remekműnek, amely volt Prohászka beszédje. Aki hallotta beszélni, csak annak lehet fogalma arról, hogy milyen nagy szónok volt. Az ember látta hullámozni maga előtt a gondolatok áradását, feltárult az ember előtt egy nagy zseninek belső műhelye, szédületes esze, perspektívák villantak meg az ember előtt, mert érezni lehetett, hogy küzd a szóval, hogy keresi a vízióknak megfelelő szavát. Ez egyszer sikerült, máskor nem sikerült, és akkor is egyik ember megértette, a másik azonban már nem. De sokkal több volt a szó mögött, mint amit ki tudott fejezni. Látni lehetett azt a belső küzdelmet, ahogy szónokol. Sokszor mondták rá, hogy nehéz érteni. Persze, mert olyan élményről volt szó, amelyet az, aki át nem érezte, csak sejtett. De aki átélte, annak is

nehéz volt megérteni, mert óriási tényekről szólt ez a néha káprázatosan szép formájú beszéde. Érezte valahogy az ember, hogy itt egy más világ közvetítője áll előtte, aki közvetíti a megfoghatatlant, nem úgy, hogy megérteti, hanem megéreztetni. Ezért Prohászka szónoklata sohasem meggyőző, mint Deák, Tisza István, Apponyi, sőt nem is elragad, mint Kossuth, hanem szuggerál, mint egy Petőfi. Ez másnemű hatás, ez költői hatás.

Prohászka művészi alakításával foglalkoztam az eddigiekben és mindaz, amit képzeletjárásáról elmondottam, a hozzáértő lelkében talán már feltámasztotta ezt a fogalmat: *barokk*.

Hogy ez nem ötletszerű, és hogy valami olyat fejez ki, ami a lényegéhez tartozik, ezt Prohászkanak saját észrevételei, saját önmagáról mondott nyilatkozatai alapján is alá lehet támasztani. A *Soliloquiában* egy emlékezés kapcsán, amikor visszagondolt egy római templomra, amelynek falain vértanúkról szóló freskókat látni, ezt olvasom:

Itt az örök jubilus, a győzelmes élet hömpölygő folyamának a szépség s a bravúros művészet harsogó és vakító formába való lefogása ... az igazi barokk! A lelkek élete barokk-stílusban emelkedik, hullámszerű, leng, lendül, táncot karikázik, cikázik s hömpölyög az Istennek látványosságul! Ezen örülni, együtt lengeni, énekelni, tombolni, cikázni s harsogni kell. Együtt, együtt ... S ha szenvedek, akkor gondolok arra, hogy kigyulladt s fölzaklatott lelkem a szellemiség, a legyőzött anyag mesteri szépség-formáiba öltözik ... Io, triumphé! Uram, szenvedésem, bajom ezután már csak a barokk-templomok mennyezetén nyiladozó mennyországok stílusában fejezhető ki ... abba nő bele, úgy virágzik ki ... (ÖM 23,303–304, 1916. aug. 26.)

Tehát a saját lelkéről úgy érzi, hogy az barokk stílusú. A második kötetből sok helyet idézhetnék. Ebben a most idézendő néhány mondatban azt is megmondja, hogy mit érez ő, nemcsak játszik a szóval, hanem megmondja egész konkrétan egy karácsonyi képről szóló leírásában:

Barokk angyalok; ah, kedves angyalaim, lehetnek-e önök mások? Vannak-e gót és román angyalok is? Nem, az angyalok lengnek; az indulatok, az emóciók szelében, a szeretet szélvészében állnak; azaz, hogy lendülnek s repülnek. Arcuk ég, sugárzik – facies ejus sicut angeli: spiritantis, candentis, fulminantis. Lelkük olvad; szemük, ajkuk, arcuk forró s édes s mélységes élet gödröcskéje, nyílása, tűzhelye. A barokkban van a fény, a tűz, a glória, a tánc, az ének, az öröm, a győzelem. Laus et honor, et benedictio et gaudium, pózban, gesztusban, tekintetben, lendületben; s amihez ér, az mind azzá s olyanná válik. Biztos, hogy a mennyország barokk-stílusban van tartva. Az Alleluja, a Glória, a Kyrie, a Benedictus, a Sanctus, a volantes Seraphim, Cherubim – mi legyen az más, mint pathos és actio?! (ÖM 24,131, 1922. dec. 28.)

Tehát a mennyország és az angyalok szerinte barokk stílusban vannak. Ezt a *Soliloquiában* az 1922. év utolsó feljegyzésében olvasom. Az 1923. év első feljegyzésében megint ezt mondja a maga lelkéről:

Lelkem nem vesz alakot, nincs művészi kép színekből s vonalakból, amibe belenőnék, hanem hangok, zene, muzsika, szimfónia az, amihez hasonlít. Szín és vonalak túlmerev és bamba közeg; de a hullámszerű, a harsogó, az áradó, a jubiláló, az égbe kivillanó hangok és vegyületük s kötésük, párosodásuk, vonzódásuk s szétrebbenésük, együttelejtésük, öleléseik s föl-fölkacagó s jubiláló vágyódásuk, sóhajaik, fohászaik, vulkányszerű kitöréseik, izzó epedéseik s szétbomló imádásaik ...! Ah, ezt tegnap este élveztem megint, s elolvadt a szívem s lelkem, hogy ez az igazi művészet, az igazi láng és életöröm és hullám és vijjogó dicséret. Ez az igazi barokk! (ÖM 24,132)

Kettőt látunk ebből, hogy egyrészt hogy fogja fel a barokkot, másrészt azt, mennyire magáénak érzi. Nyilvánvaló, hogy ennek a szónak a köztudatban nincs egyértelmű jelentése. Barokknak nevezik nálunk nemcsak az igazi barokkot, elsősorban az olasz barokkot, amelynek lényege csakugyan a páthosz, nagystíliú érzelmek, az actio, vagyis a mozgás, hanem még egy harmadikat kell hozzátenni: bizonyos realizmus, amely naturalizmushoz közeledik. Másodlagos barokk az, amelyben nincsen nagystíliú érzelem. Minthogy nálunk több van ebből a másodlagosból, mint az elsődlegesebből, ez magyarázza meg azt, hogy a barokkot azonosították ezzel. Még minálunk is, amikor a magyar irodalomban Gyöngyösit szokták emlegetni, a barokknak ez a kisszerű felfogása dolgozik. A nagy barokknak nálunk Pázmány és Zrínyi a fő képviselői. Erről a stílusról van itt szó.

Felteszem a kérdést: csakugyan jól látta-e Prohászka magát? Nem köti-e valami ezekhez a nagy barokk freskókhöz, és csakugyan van-e barokk az ő tehetségében? Azt gondolom, hogy mindaz, amit az ő formájáról mondtam, ezzel a nagystíliú barokkal rokonságot mutat.

Azt mondtam, hogy az ő legbelsőbb formája egy bizonyos lírai és ugyanakkor rétori hang és belső ömlés. Ezt a belső ömlést találja meg az ember például a nagy barokk freskókon. Ez a nagy áradás és ez a líraiság, vibráció van bennük, de ugyanakkor valami rétori jelleg is. Nem az egyszerű természetességnek a hangja a barokk festészet és szobrászat, hanem valami nagy rétori van benne.

Fantáziájának víziós jellege van. Azt gondolom, hogy az a néhány kép, amelyet felolvastam, egyformán jellemző a barokkra is és az ő fantáziájára is.

Azt mondtam, hogy kozmikus kilátásai, határtalan távlatai vannak. Mi jellemzőbb a barokkra, mint ez? Az ember nem is látja, hogy hol végződik a részletek serege.

Sőt még azt is említettem, hogy a naturalizmus felé hajlik néha, hogy ugyanakkor, amikor víziós és misztikus, foghatóan realista és egyáltalában nem irtózik a közönségestől, a naturális ízű jelenetekről sem. Mert ez is beleolvad az ő általános víziójába. Ez azonban mind barokk jelleg. Persze nagyon könnyű és érdekes volna az egyes Prohászka-részletekkel kapcsolatban megnevezni azokat a nagy műalkotásokat, amelyek pl. ha az „Az ondavai vámos”-t olvassa az ember, önkéntelenül jutnak az eszébe.

Előveszek egy olyan helyet, ahol egészen naturális jellegű, ilyen is bőven lehet találni nála. Egy leírás a római kollégiumról szóló munkájában, a római utca leírása. Azt gondolom, hogy a hozzáértő elejétől végig azokat az utcákat látja maga előtt:

A szűk utcákat lármás élet visszhangoztatta Mindenszentek előnapján; de különben is volt mit kikiáltani. A füvek, saláták, gyümölcsök, káposzták, virágok, bogycsok sohasem hallott neveit, mindenikét más-más melódiában hangoztatták asszonyok, férfiak; némelyik a «broccoli» és «carciofoli» prozaikus hangzását valamely népszerű opera motívumára húzta, közben az «aqua acetosa» kiabálták a Magnificent hatodik módusára emlékeztető neumával, aztán az «Olive» zengett monoton recitációban; a «Fanfulla» és «Capitan Fracassa» ércmellű kikiáltói változékony sikerrel torkolták le egymást, s a vad zsvajban szelídebb zöngé gyanánt vegyült az «Italie» költői nevének melankóliája. De mily hangok, melyek e város utcáin és terein rezegtek! Mintha a debreceni megbukott színház első énekeseiből szakadtak volna ide. Itt-ott a magas emeletek szűk ablakaiból vagy a háztetőkön emelkedő loggiákból lepedők és ingek, s más, megnevezhetetlen vászonformák lengtek ünnepi zászlók gyanánt. A boltokban sajtok- és mindenféle színű és átmérőjű hurkákból finom, reneszánsz stílusban pantheonok és portikusok emelkedtek; babérkoszorús szalonna s más hús-hasábok piramisokká rendezkedtek, melyek közt a Madonna képe s az olivolaj-lámpa fénye mosolygott szendén. Kovács műhelyekben s más utcára szolgáló s nyílt asztalos, bádogos, rézműves műhelyekben a pörölynek s kalapácsnak akadt dolga; – tőszomszédságukban jeles antikvárius boltok nyíltak, az ajtó előtt a fal hosszában a teológia és filozófia lángelméinek gondolatai tömörödtek vaskos fóliánsokká; – a fóliánsra támaszkodik az éppen alkuba keveredő ostiai vagy tiberisi

halász, lóg elől nyakáról a széles, kagylóalakú kosár, kurta, torpedóalakú halait méregeti; a mellette elsurranó dáma önkénytelenül elfordítja fejét; az a sós halszag még desztillálva sem jó parfüm. Itt egy monsignore kocog botjával, zsebéből kilóg a konyhára való vásárfia. S amit az ember lát, az alakot, a színt – azt csak leírhatja; de amit hall a sürgő, nyüzsgő embergomolyagban, elveszett lármává, zsebajja kuszálódik. (ÖM 16,180–181)

Nagy humor is van benne, az nem ellenkezik a barokkal. Néhol teljesen zsánerkép.

Íme ez a két oldala a barokk fantáziának – a páthosz, az actio és a naturalizmus – csakugyan áll Prohászkaéra. Persze itt a barokkon az örök barokkot kell érteni, amely az irodalomban és a művészetben újra meg újra visszatér. Prohászka a barokknak, az örök barokknak ezt a monumentális értelmét fogja fel.

d. Stílus

Hátra van már most, hogy Prohászka stílusának külső oldalával és nyelvével is foglalkozzam. Annál fontosabb erről szólni, mert akik nem ismerték Prohászka munkásságát jól, hanem csak imitt-amott olvastak, vagy hallottak róla valamit, azoknak elsősorban a *stílus* újsága tűnt fel. Miben van az újság? Két oldalról szeretném szemügyre venni: a kifejezés oldalát és a ritmikáját. Ha a *kifejezés* szempontjából nézem, akkor elsősorban a szokatlanul erős *plastikus* tehetség az, amit észrevesz az ember a stílusán. Adva van ez az egyszerű víziós fantáziában. Nincs semmi tisztán elvontan, hanem képekben, semmisem csak légies, húsa és vére van minden szónak, nemcsak az észhez, hanem a szemhez és fülhöz is szól mindig.

Látja azt, amiről beszél, azért tudja láttatni velünk, hallja a dolgot, azért meg is tudja hallatni velünk. Ez a szemléltetés az ő stílusának a tulajdonsága, ami annál érdekesebb, mert tárgyai a nem nagyon szemléletességre alkalmas tárgyak közül valók, hiszen teológiai, filozofikus tárgyokról szól, s ezekről nem nagyon szoktak *plastikusan* szólni, inkább az elvont stílus áll közelebb hozzájuk. Ezekről az elvont dolgokról is nem elvontan szól. Élőknek is meg tudja mutatni azokat. Nála nincsenek fogalmak, hanem csak képek, szemléletek, a fogalom mindjárt szemléletté lett. Erre nagyon sok példát lehetne felhozni. Például amikor azt mondja, hogy a természetben az Isten lélegzését veszi észre; amikor a sziklák alakváltozásairól van szó, akkor a sziklák szenvedéséről beszél. Milyen tökéletes az a *plastika*, pl. amikor azt mondja, hogy az imádság a természetfelettség partjaira visz. Elvont gondolatok *plastikus* képekben. Így *plastikusan* megjelentet például jellemeket és jelenteket. (Pázmányról szóló beszédjében.)

Mivel érte el elsősorban ezt a *plastikus* erőt? Azzal, amit nem lehet másképpen mondani, mint hogy különös képalkotó tehetsége van. Ez adva van az említett víziós, reális fantáziában.

Amit a stílusról konstatálhatunk, az mind vetülete a fantáziának. Eredetisége főképpen ebben mutatkozik. Rengeteg egészen új képet lehet kiírni írásaiból. Egyszerre láttat, de meg is éreztet. Prohászkanál a kép nemcsak a világosságnak, hanem a megéreztetésnek az eszköze. Az Isten és az emberek közötti különbséget ezzel érezteti mindig.

Ezt a *plastikus* erőt nem úgy kell elképzelni, hogy Prohászkanak van egy mondanivaló gondolata, és keres hozzá egy képet, hanem képekben gondolkozik. Maga a gondolat képekben jelentkezik. Ezt nagyon szépen láthatjuk a *Soliloquiában*, ahol nem mások számára ír, mégis csupa kép:

Uram, mutasd meg arcodat! Látni akarlak s többet venni tőled s meríteni belőled,
mint eddig. Aki csak a maga fogalmaihoz ragaszkodik s nem fogadja el a másét, az olyan,

mint akinek a nap hátulról süt, s így mindig saját árnyékába lép. Nem lelkünk s énünk vetületeit akarjuk, hanem a közvetlen fényt! Ezt add, Úr Jézus! ...

Ha a forrásnál ülök, nem turkálom föl iszapját, hanem belenézek s élvezem tisztaságát s megtisztulok benne. Csendesítem a lelkemet. Én fölka-vart vagyok, az nem. Ah, Uram, fogadni, venni akarlak! (ÖM 24,188, 1924. jan. 1.)

Egyik kép a másikat hajszo-lja. A képet látva, az viszi tovább a gondolatot. A képről visszamegy az elmélkedésre, erről a gondolatra, de megint a képnek a kerekein gördül tovább a gondolat.

Ezek a képek mutatják a barokkal összefüggésben elmondott nagyon lényeges tulajdonságát stílusának, azt az érzéki erőt, amely benne van. Minden kép egy-egy miniatűr festmény. Egy-egy képpel, egy-egy jelzővel –, de ez nagyon ritka nála, mert sokkal jobban szerette a két-három jelzőt – egész gondolatmeneteket tud egybefoglalni, jellemeket, helyzeteket rajzolni. Egy pár ilyen érzéki erejű kép: „sötét, hideg, jégvermes gondolatok” (ÖM 13,98), „öszönös, vad, bozontos emberi természet” (ÖM 5,153), „rothadó, elkásásodó népek”, az ázsiai ember kedélye „nem volt hímes ré-t, hanem ... békanyá-las, hideg víz” (ÖM 5,160). De nemcsak ebben a két-három képben van érzéki jelző, hanem bámulatosan tömör fogalmazásba is bele tud foglalni bizonyos jeleneteket. Ilyen *A diadalmas világnézetből* a következő: „Ó, ti szegény bölcsek! Gyönyörű a ti koponyátok inventárium-a! Ez az inventárium így szól: én hiszem, hogy nincs örök élet, mert mások azt gondolják, hogy nincs.” (ÖM 5,73) Lehet-e ezt rövidebben és foghatóbban fogalmazni?

Stílusának ez az oldala, ez az érzéki és tömörítő fogalmazása nem egyszer Pázmányra emlékeztet. Már sokkal ritkábban, de megjelenik nem egyszer a közmondás jellegű szentenciózusság is: „Az öszön jó szolgál, de rossz úr.” (ÖM 9,35) „Jó szem, jó tükör, hű kép, igaz világnézet!” (ÖM 5,18) – Ilyeneket főleg a pásztorlevelekből lehetne idézni. Ebből a Pázmánnyal és a barokkal rokon érzéki naturalista irányzatból következik, hogy nem ijedt meg egy-egy erősebb szótól. Prüdériának nyoma sincs benne. Beszél rongyos, kutyakaparó stílusról.

Most aztán nagyon érdekes volna ennek az áradásnak a *nyelvi oldalát* nézni. Hogyan halmozza a képeket egymás után, hogyan halmozza a szavakat. Olyan erős a lendület sokszor, hogy nem tudja beérni egy szóval, hanem öt, hat, tíz szót mond egymás után. Ha aztán a zenei oldalát nézzük a stílusának, akkor az az érdekes tapasztalata van az embernek, hogy ezt a nyelvet egyáltalában nem lehet simának és egyenletesnek mondani, hanem tele van zökkenésekkel, hol kurta mondatokkal dolgozik, hol meg hosszú, régi körmondatos stílusra emlékeztető mondatokkal. Másszor annyira fukar, hogy ha az ember jobban nem figyel, akkor nem érti meg, máskor pedig csak úgy önti a szinonimákat. Mindez azt mutatja, hogy nincs meg a köznapian értelmezett művészi simasága nyelvének. Mint ahogy magyartalanságot is bőven lehetne benne felfedezni. Mégis valami egészen különös varázsa van, mint az utóbbi évtizedekben semmiféle prózának. Ez a szónokkal függ össze. Prohászka nyelve nem írott nyelv, nem az írónak, hanem a szónoknak a nyelve. Igazi varázsát csakis az érzi, aki hallotta beszélni, hogy milyen nagyszerű ez a nyelv. Úgy vagyunk ezzel a nyelvvel is, mint a verssel. A versnek igazi érdekességét is csak a hangos olvasás tudja megmutatni. Így vagyunk Prohászka nyelvével is. Aki nyelvileg igazán értékelni akarja, annak hangosan kell olvasnia, és akkor észreveszi az ember azt a sajátos belső ritmusát, amiről külön érdemes volna szólni, s amely a modern szabadversnek egy bizonyos formájához hasonlítható, s valamely a belső gondolatjárásnak megfelelő, nem szimmetrikus, mégis valami belső szabályosságot mutató szakokra oszlik. Csak pár sort próbálok egyik beszédéből így szakaszokra szedve elolvasni. Mennyire közel áll a próza a vershez. „A mindenség érzelmeivel” c. része az *Élő vizek forrásának*:

Mennyi szeretet ömlik el a tavaszon,
mikor a tél merevsége lazul,
ébrednek a természet titokzatos erői
s mindenütt új élet fakad!
Mikor a dombok bársonyos szépségbe öltöznek
s az ifjú gyepek, az erdő májusi zöldje
mint fejedelmi palást borul a hegyek vállaira.
Vagy mikor az Úr a földeken esőt hullatva, áldva jár.
Mikor csíráztatja a vetést,
azt az évente visszatérő csodálatos kenyérmegújulást.
Mennyi szeretetről beszél az este,
az alkonyi harmat,
melyben éjszaka fürdik a rét és az erdő.
És az újranyíló reggel,
a fák és bokrok csillámló harmata,
az ezernyi finom pókhálószőttes,
mely ezüstözve veri széjjel a nap sugarát. (ÖM 7,262)

Akinek füle van, az megérzi, hogy mennyire közeledik a vers modern formájához.

10. Fő művei

Miután Prohászkaról, az íróról iparkodtam egységes képet adni, még arra a nehéz, de szükséges feladatra kell vállalkoznom, hogy műveinek ebből a nagy, 25 kötetnyi tömegéből kiemeljem azt a néhány művét, amelyek *fő művei*. Hiszen néhányat már a tárgyalás során is pl. a zsengek közül kiemeltem, mint *Az ondavai vámost*, (ÖM 8,26) és *A Collegium Germanicum-Hungaricumban* címűt (ÖM 16,158). A beszédek tekintetében is rámutattam arra, hogy a legnagyobb értékük van a konferenciabeszédeknek és a katolikus nagygyűlési beszédeknek. Most a könyvek között szeretnék még egy kis szemlét tartani.

a) Föld és ég

Az első, amelyet itt meg kell említenem, a *Föld és ég*. Az alcím mondja a tárgyat: „Kutatások a geológia és theológia érintkező pontjai körül.” A könyv voltaképpen geológiai tárgyú. A modern geológiának a rendszerét adja, de mindig filozófiai és teológiai megvilágításban. Ennek a két tudománynak a világnézeti vonatkozásait keresi benne. Célját nagyon világosan megmondja a második kötetében: „E fejtegetések előttem csak oltárlépcső számba mennek, melyeken fölhaladva meggyújthatjuk már a legfőbb ismeretnek s egy mindent összefoglaló világnézetnek szent lángját.” (ÖM 4,164)

Eredetisége, amely a szakmunkák közül is, de az apologetikai és teológiai munkák közül is kiemeli, az a Prohászka számára mindig jellemző valami, hogy a tudomány dolgai is élményszerűen jelentkeznek nála. Ahogy az ember olvassa a könyvet, egyre jobban érzi, hogy milyen gyönyörűséggel mélyed bele ennek a tudománynak az adataiba, „a világok képeskönyvébe”, és hogy mennyire mindent Istenre céloz, mennyire meglátja szemével mindenben az Istent. Az ő világnézetétől eltérő megvilágítások mindig szembe vannak állítva az ő saját gondolatával. E között a kettő között az ellentét egyre újabb és újabb fényt ad a saját gondolatainak, a saját világnézetének. Ennek illusztrálására felolvasok néhány sort, ahol összehasonlítja a csak természettudományos nézetet a magáéval:

Mennyivel különb a mi világnézetünk, hogy az értelem s az értelemnek leánya, a tudomány, a végtelen Istenből valók, s következőleg isteni gondolatokat keresnek mindenütt. Föladatuk nem a teremtés; nem teremteni küldte őket az Úr; de olvasni, utánagondolni az Úrnak, az ő örök, hűséges gondolatait, „cogitationes aeternas, fideles”. Az Úr föltárta gondolatait a természetben is: hogyne, hiszen a természet az Isten gondolatainak a kifejezése, gondolatainak természetes föltárása. Az Ő szava a természet; szava a vas, a víz, a levegő, a napsugár, a hajnal, az éj. S a beszédet nem érti a világon senki, csakis az értelem. Az értelem hallja, érti az Úr szavát; az értelem szemléli műveit. Kontemplálja az Istent, de nem színről-színre, hanem gondolatainak lenyomataiban; nem látja arcát, de fátyolát, s e fátyol alatt nagyjában észreveszi arcának körvonalait. Nem látja a végtelent, de a végtelen partján jár s tudja, hogy van; nem fogja át karjaival a tengert, az óceánt, de az óceán hullámai lábát csókolják, s a mélység titkaiból gyöngyökkel, kedveskednek neki. E csendes kontemplációja túlcsoordul örömtől, élvezettől s boldogságtól; a tudomány élvez, mikor a természetből kiváltja a gondolatot; az Isten csókját érzi homlokán minden új észrevevésnél, minden új belátásnál s nem tud eltelni az örök-szépnek csodálatával és szeretetével. (ÖM 4,178–179)

Szóval a geológia az ő számára Isten logikája, s mikor azt a logikát olvassa, akkor élvezi. Azt hiszem, hogy nagyon találó mondata van a kiadó Schütz Antalnak erről, amikor azt mondja, hogy „a tudomány színeibe öltöztetett Divina Commedia” (ÖM 3,VII). Igen, mert

annak is az a lényege, hogy egy lélek a maga belső életét egy külső vándorlason keresztül éli át. Így éli Prohászka is. Mindig érezzük ezt a vándorló lelket, aki az ő tudását élvezzi és rajta keresztül az Istent.

b) A diadalmas világnézet

Sokkal jelentősebb azonban *A diadalmas világnézet*. Mit akar a diadalmas világnézet? Néhány szó felel erre „Pro domo” c. bevezetés-féléből: „Lehet-e a keresztény világnézetet beleállítani a mai kultúrvilágba? Ez az én problémám. Segítségére akarok lenni a modern embernek a keresztény világnézet kialakításában, mert tudom, hogy sajátos nehézségei vannak.” (ÖM 5,1) „Mélyen meg lévén győződve arról, hogy csak «szépen» kialakított élet vonz, s hogy megreformálni az életet s az embereket nem az erőszak, hanem a harmonikus lelkület van hivatva, bízvást bocsátom közre a fejtegetéseimet, melyek egy keresztény embernek eligazodását tükröztetik modern filozófián, művészen és életen.” (ÖM 5,7) Az ember azt gondolja, hogy itt most egy modern apológia következik. De Prohászka tiltakozik ez ellen, s azt mondja: „nem is. akarok nyújtani apológiát, hanem harmóniát, s beérem a középkori egyházreformernek, Joachim de Florisnak példája szerint ...: a citharával.” (ÖM 5,8) Vagyis szintézist, a keresztény világnézet és a modern ember problémája közötti harmóniát akar adni. Az első rész ezt a címet viseli: *A szél fordul*. És kimondja azt a merész mondatot, hogy „Egyelőre a materializmus lejátszotta szerepét ...” (ÖM 5,9) Ez akkoriban nagyon merész mondat volt. Következik azután a modern gondolatoknak kaleidoszkópszerű, érdekes, eleven felvonultatása. Előkerülnek mindazok a szellemek, akik a 19. század végén az emberek gondolkodását irányították: Nietzsche, Kant, Schopenhauer, a magyar Schmidt Jenő, német írók, franciák, naturalisták, Zola, és ezeknek a gondolatvilágát próbálja szemügyre venni és mérlegre tenni, de mindig csak abból az egy szempontból, hogy tönkreteszik az ember életét. Nem ellenbizonyítások vannak itt, hanem mindig annak a kérdésnek a feltevése, hogy adnak-e szép életet. Melléje állítja ennek a nem-egész, ezeknek a töredékes, ezeknek a nem boldogító életformát előidéző világnézeteknek, gondolatoknak, művészi elméleteknek a magáét, és mindig csak azt mutatja, hogy ez harmóniát, nagystílú életet és szépséget jelent, és rajzolja azt. Felvonulnak ezután az ő világnézetének részei: a szép egyéniség, Isten országa, az Egyház, Krisztusról egy külön fejezet. Az Egyház és a modern világ. A halhatatlanság címen szervezetlenül beszövedt fejezet. Végül a két utolsó fejezet szociális problémát vet fel: Az evangélium és a munka. Az evangélium s a szociális fejlődés címmel. Az ezekre vonatkozó modern gondolatoknak és a kereszténységnek szintézisét adja, és előlegezi azokat a modern gondolatokat, amelyek ma mozgatják az emberiséget. Ez a tárgya.

Mik a jellemzői ennek a könyvnek, amely úgy megkapott mindenkit?

Mindenekelőtt egészen új és szokatlan volt a század legelején a modern gondolatvilágnak az a bámulatosan sokoldalú ismerete, amely ebben a könyvben jelentkezik. Sok nagy név itt jelenik meg voltaképpen először magyar nyelven a maga gondolataival. Valami kápráztató van ebben a gondolat-kiállításban, amely itt elevenen és egymásból fejlődve jelentkezett és mindjárt megvilágítva egy belső fényforrásból.

A másik, ami szintén szokatlan volt, az a nagy megértés ezekkel a gondolatokkal szemben. A modern gondolkozóknak a világa itt nem ellenszenves megvilágításban jelenik meg, nem mint ellenség és mint lenézendő, vagy lenézhető valami, hanem egy olyan embernek a lelkén keresztül, aki maga is átélte ezeket, és maga is bele tudta élni magát ezeknek a gondolatvilágába, aki szereti ezeket a gondolkozókat, aki látja a világot és látja a világ féligazságát is, aki szereti és becsüli őket, de náluk is jobban becsüli az egész világot.

A harmadik újszerűsége ez a Prohászka-féle líra. Nem az objektív, hideg gondolkozó beszél itt filozófiákról és vallási gondolatokról, hanem egy költő, aki ezért elevenen és

szuggesztíven szól, akkor is, amikor cáfolatokat mond, mert azt is átélte. Ez a lírai jelleg az, amely újszerű volt benne egészen.

Még imponálóbban és egész felvillanyozóan hatott az emberekre az, amit Prohászka harmóniának nevez. Az, hogy itt látszólag kibékíthetetlenül szembenálló gondolatokat, világerzéseket harmóniába tud hozni, szintézist tud köztük alkotni. A század első felében semmi sem volt idegenebb az emberek előtt, mint ez a szintézis. Az emberek a kis részletvilágoktól tudtak csak megrészezedni és annak élni, de hogy egy ilyen óriási ív, amellyel fölé lehet mindennek emelkedni, az valami egészen új volt. Ez az, ami főleg ezt a diadalmas hangot viszi be a könyvbe, ami joggal adatta a címet neki. A lendület, a frissesség, a belső átélésnek megcáfolhatatlan diadalmassága hatott. Hogy mennyire művészi formában jelentkezik ez, arról nem kell szólanom ennél a külön résznél. Csak a korszakos hatását akarom kiemelni a könyvnek, amelyet az apológiának ezzel az új fajtájával tett a kereszténységben. Az önérzetet, az öntudatot, azt a diadalmas érzést voltaképpen Prohászka egyénisége elsősorban és korszakosan ebben a könyvben ébresztett fel. A konferenciák csak később jönnek és teszik szóval is általánossá.

c) Elmékedések az evangéliumról

Következő fő műve az *Elmékedések*. Az nálunk megint egészen új műformát, a könyvnek egy egészen új fajtáját jelenti. Elmékedések a szónak abban a szorosabb értelmében, ahogy a szerzetességben és külföldön a papságban eléggé általános, nálunk azonban teljesen idegen volt. Tudjuk, hogy a papnevelésben Prohászka honosította meg először. Semmi sincs, ami az ember elmélyedésére, a látókör kitégítésére és az erkölcsi tökéletességre nézve az elmékedésekhez fogható volna. Nagy gondolkodó és nagy művész az elmékedésnek egy bizonyos fajtája nélkül nem képzelhető el, de nem képzelhető el nagystílusú ember sem. Nézzük ezeknek a történetét.

Prohászka, aki az elmékedést, mint tudjuk, Rómában, a kollégiumban a legszakszerűbben megtanulta és évtizedeken át gyakorolta, mint spirituális meghonosította Esztergomban, mégpedig úgy, ahogyan az az egyházi gyakorlatban évszázadokon át kifejlődött. Este pontokat ad a lelkivezető az ő lelki vezetettjei számára, amelyekről gondolkozniok kell, és reggel bizonyos ideig elmékednek. Ezek a pontok elsősorban szentírási idézetek. A Szentírás egy-egy részlete az alanya ezeknek az elmékedéseknek, itt az evangélium. Felveti tehát az evangélium egy részletét, és kiemel belőle néhány pontot, mégpedig vagy úgy, hogy három-négy különböző idézetet vesz, vagy úgy, hogy egy jelenetet három különböző oldalról. Rendesen három, vagy négy, vagy öt ilyen pont van, és ezekből következik bizonyos gondolatmenet. Ebből következik az elmékedések szerkezete. Rendesen van egy alapszöveg vagy idézet, vagy evangéliumi tény, és aztán következnek a pontok, egy-egy szempontból az elmékedést irányító gondolatok. Vagyis az *Elmékedések* nem kész szöveg, hanem jegyzetszerű elirányításokat ad arra vonatkozóan, hogy aki ezt hallotta vagy olvasta, maga tudjon gondolkozni róla. Ez adja a könyvnek a vázát.

Természetesen nem kell azt gondolni, hogy ezek mind Esztergomban készültek el. Egy részük Esztergomban készült, később éveken át mélyítette, és aztán már nem a kispapok, hanem a nagyközönség számára írta meg. És többek között az abban különbözik a hasonló elmékedésektől, hogy az nem egyháziak számára készült, mint a többiek nagy része.

Nem kell mondanunk, hogy a másik nagy különbség, amely elválasztja a hasonlóktól, az a minden Prohászka-ügyet a hasonlóktól elválasztó líra. Ebben is ő maga éli végig ezeket az elmékedéseket. Nem egy tanító lelke vezeti. Nagyon érdekes összehasonlítani az *Elmékedések* mostani formáját a kispapoknak adott elmékedésekkel. Azok ott még tanítói munkák. Az *Elmékedésekben* már egy költő éli végig a maga elmékedéseit, de mindig a nagyvilági katolicizmust tartja szem előtt. Tárgyban és szerkezetben is a mondottak után

világosan adva van az Elmélkedéseknek bámulatos gazdagsága. A dogmatika és a morális, aszketika és művészet a leggyakorlatibb utalásokkal, a mély emberismeretnek bámulatos gondolataival olyan gazdagságban változtatják itt egymást, hogy ha mást nem írt volna Prohászka, mint ezt, akkor is remekművek közé tartozna.

d) Élő vizek forrása

Az *Elmélkedésekkel* egészen rokon, de tőle mégis különbözik az *Élő vizek forrása*. Ennek a könyvnek a tárgyai szintén elmélkedések, de egy speciális témakörből, Jézus szíve tiszteletének köréből. Ez a szó azonban Prohászkanál sokkal többet jelent, mint az erről szóló egyéb könyvekben, mert magában foglalja a léleknek Krisztushoz való egész viszonyát és mindent, ami ezzel összefügg. A mélységes misztikum, Prohászka misztikuma sokkal erősebben jelentkezik ebben, mint az azelőtti munkáiban. Ez az egyik, tárgyi különbség. Formailag is van egy nagy különbség. Az *Elmélkedések* nagyobb részükben nem teljesen kidolgozott szövegek, hanem utalások, elmélkedési alapanyag. Ebből következik, hogy bár a pontok itt is megvannak, de azok jobban ki vannak dolgozva, hosszabbak, simábbak. Lényegében pedig, ha Prohászka művészetének fejlődésébe állítom be, akkor azt kell mondanom, hogy Prohászka talán legeredetibb műve. Egy hosszú élet bölcsessége, lehiggadtsága nyilatkozik meg benne, nem az a patetikus, ragyogó színpompa, amely *A diadalmas világnézetet* és az *Elmélkedéseket* is jellemzi. A stílus kevésbé világos, a pátosz halkabb, de az emberismeret, a bölcsesség még sokkal mélyebb. Olyan utalások vannak benne, amelyek előtt szinte megdöbbenve áll meg az ember. Micsoda átélések lehettek ezek mögött! Nem egyszer azt érezzük, ami Dosztojevszkijnél vagy Platónál állítja meg az embert. Soha annyira nem éreztem ezt, mint az *Élő vizek forrásában*.

e) Élet kenyere

Nagyjában ezek állnak az *Élet kenyere*re is, már egészen be sem fejezett utolsó művére, amely az Oltáriszentségről szól.

f) Magasságok felé

Szólanom kell valamit a *Magasságok felé* c. műről is, mint amely egészen kiváltságos helyet foglal el. 1911-ben jelent meg egy gyűjtemény Prohászkanak a lapokban, elsősorban az *Életben* megjelent cikkeiből. A 25 kötetes kiadásnak ilyen című kötete azonban sokkal többet tartalmaz. Annak darabjai mind benne vannak, és hasonló műformájú darabjai is mind bele vannak foglalva.

Hogy jöttek létre ezek a cikkek? Úgy jöttek létre kivétel nélkül, hogy a szerkesztők cikket kértek tőle, vagy pedig néhány székfoglalót tartott a különböző tudományos társaságokban. Tehát létrejöttükben valamennyi alkalmi írás. Valójában talán egy műve sem olyan nem alkalomszerű, mint ez. Minthogy itt nem szabták meg a tárgyat, csak cikket kértek tőle, minthogy továbbá nem kellett az *Elmélkedésekben* adott rövidség által korlátoznia magát, viszont nem adhatott nagyon hosszú eszmemeneteket, ezért Prohászka nem volt kénytelen sem a témához, sem egy kötött formához alkalmazkodni, tehát adta azt, ami akkor foglalkoztatta. Ezért voltaképpen ezek a legszabadabb írásai. Nem túl kicsinyek, tehát nem vázlatosak, sem túlságosan hosszúak, tehát művészi tömörítés van bennük. Szerkezetüket tekintve azonban egészen különösek. Tárgyuk az épp aktuális élmény. Legnagyobb részük a természetre vonatkozik. Egyes élmények, gondolatok vannak bennük kifejtve, de ez mindig csak a kiindulás, valójában az a nagy alapélmény, az a nagy misztikus áradás, az éppen jellemző bennük. Legszebbek a *Márianosztra* (ÖM 8,47), *Tusnád-fürdő* (ÖM 8,58), *A*

Velence-tó partján (ÖM 8,72), *A Pilis hegyén* (ÖM 8,78), „*Homo melancholicus*” (ÖM 8,111), *Az én napom* (ÖM 8,117), *Bemenőm s kimenőm* (ÖM 8,122), *Kapcsolatban a természettel* (ÖM 8,127), *Mekkora mélység az üres madárfészek?* (ÖM 8,146). Fő varázasuk, hogy minden kényszertől, minden tanítói céltól függetlenül teljesen átadja magát a belső áradásnak. A legmélyebb líra.

g) Soliloquia

A *Naplók* két kötete azokat a jegyzeteket foglalja magában, amelyeket majdnem egész életen keresztül jegyzett. Már 1878-ban, tehát még a római tanulói évek alatt elkezdődik, s az utolsó feljegyzés néhány hónappal a halála előttről való. Vannak nagyobb hézagok is, van néhány év, amelyekből csak egy-két, négy-öt feljegyzés van, sőt van két helyen két évi szakadék is: 1910 és 1917–18-ban, amely nem jelenti szükségképpen azt, hogy akkor nem írt, csak ez idő szerint ezek a feljegyzések nincsenek meg. A jegyzetek keletkezésükre és céljaikra nézve kétfélek: legnagyobb részük lelki napló, vagyis magában foglalja Prohászkanak vallásilag értelmezett lelki életét: elmélkedéseit, lelkiismeretvizsgálatait, lelki gyakorlat-eredményeit, később a napi elmélkedéseknek egyes fő gondolatait, a legszigorúbban vett, csak Istenhez szóló megnyilatkozásait. Azonban kezdettől fogva majdnem végig egy másfajta jegyzetsorozata is van: igazi naplószerű feljegyzések, megfigyelések, találkozások az emberekkel, akikkel érintkezett, olvasmányokból idézetek, anekdoták, érdekes gondolatok, amelyek eszébe jutottak, s amelyekről azt gondolta, hogy valamikor felhasználhatja. A szó szoros értelmében vett napi jegyzetek. Azonban már néhány évvel a kezdet után összeolvad a kettő, és nem tesz különbséget. Tárgy tekintetében három részre lehet ezeket osztani. Ezek közül az első egészen fiatalkori és az utolsó öt év csak lelki napló. Az utolsó részben majdnem kizárólag az Oltáriszentségről szól. Főképp a középső részében azonban, tehát az 1910-es években elsősorban, bőségesen van ilyen naplószerűbb feljegyzés is. Itt aztán mindenről van szó. Forma tekintetében ezekben a feljegyzésekben igazán semmi sincs, ami közné Prohászkat. Ezeket igazán nem szánta a nagy nyilvánosságnak. Nem látszik, hogy valamikor is gondolt volna arra, hogy valaha is nyilvánosságra kerüljenek. Ezért nem is köti semmi, gondolatait sem, de formáit sem. Úgyhogy itt külső értelemben semmi forma nem lévén, teljes szabadsággal érvényesül az a Prohászka-féle belső lírai áradás. Mi a jelentősége mint műnek?

Mindenekelőtt megbecsülhetetlen értéke van Prohászka egyéniségére nézve. Semmiből sem lehet úgy megismerni, olyan mélyen és sokoldalúan, mint ebből a naplóból. Mert ez a napló csak Istennek szól, mint Szent Ágoston mondotta, ezért csak Isten előtt áll, és azzal az őszinteséggel szól, amellyel ember csak Isten előtt szól. A világirodalom hasonló nagy vallomásai közül úgy gondolom, hogy csak Szent Ágoston vallomásai azok, amelyek ehhez egészen közel állanak, mert a többitől nagyon messze áll, pl. a Rousseau-féle vallomásoktól. Ez az igazi napló. Prohászka belső formái, amelyek foglalkoztatták, a maguk teljes mélységével és elevenségével itt jelennek meg. De aki ismeri életét és többi munkáit, itt sem fog mást találni. De minthogy itt csak Isten előtt áll, minden tekintet nélkül mondja meg ugyanazt. Pl. megmondja véleményeit pedagógia nélkül. A háborúról is úgy, ahogyan többi munkáiban nem. De éppen így a saját belső problémáit, a saját belső egyéniségére vonatkozó gondolatait is megmondja. Ezek teszik azt, hogy a *Naplók* mindenki részére meglepetés volt, azok számára is, akik Prohászkat nagyon jól ismerték.

Amikor a Prohászkaról szóló tanulmányomat írtam, akkor a *Naplók* még nem voltak kiadva. Később került elém az, és láttam, hogy mindaz, amit a művekből próbáltam levezetni, itt még sokkal félreérthetlenebbül, még sokkal óriásibb arányokban bontakozik ki. Lelkének és művész voltának azokról az arányairól, amelyek a *Naplókban* bontakoznak ki, akkor még nem volt sejtelmem. Főképp meglepetés volt egyéniségének az az oldala, amely csak innen

ismerődik meg a vele közvetlenül nem érintkező számára: Prohászka a szent és misztikus. Hogy misztikus, azt meg kellett éreznie annak, aki vele foglalkozott, de hogy mennyire ez a lényege, azt csak itt látja meg az ember.

Talán szabad egy megjegyzésre hivatkoznom itt. Egy nagyszabású egyénisége a magyar közéletnek, félig-meddig író, aki nem katolikus ember, s aki Prohászkat nem ismerte életében, elolvasta a naplóját, s aztán ezeket mondta: „Hát én az eucharisziát érteni egyáltalában nem tudom, de hogy micsoda cúgja volt ennek a léleknek, az csoda.” Ez az, amit az ember megérez benne. Ez a pszichikai jelentősége a naplójának.

Mit jelentett mint irodalmi mű? Jelenti mindenekelőtt magyar nyelven az egyetlen nagystílusú misztikus munkát, jelenti pedig a világirodalom legnagyobb misztikusaival a legteljesebb benső rokonságban és egyenrangúságban. Ugyancsak kénytelen vagyok elengedni most az esztétikai szemléletből fakadó megállapításokat.

11. Befejezés

Befejezésében ennek a kollégiumnak még egy gondolatot szeretnék elmondani. Egy időben Svájcban tartózkodtam, s egy svájci pappal beszélgetvén szóba került Prohászka, s akkor ennek a svájci papnak felragyogott a szeme, és előhúzta zsebéből az *Elmélkedéseket*, és azt mondta: „Ebből élek”. Kétféleképpen lehet egy könyvből élni. Az egyik, ahogy a költőkből élünk, amely élés élményünket tágítja ki, és el tud bennünket tölteni az életnek a gyönyörűségével, amely a művészet értelme. A svájci pap nyilván nem így értette, hanem ahogyan a lélek tartalmát magában foglaló könyvekből él az ember. Vannak szerencsés írók, akikben ez a kétféle élet egy-egy műben válik lehetségessé. Ahogyan az olaszok a Divina Commedia-ból élni tudnak, az a maga nemében egészen páratlan. Nekünk magyaroknak az első módon való életre hála Istennek bőséges, nagy költőink szép számmal állnak rendelkezésünkre. Már a másik fajta élésre nemcsak a magyar irodalom, hanem a világirodalom sem túlságosan nagyszámú igazán nagyszerű művet mutathat fel. Akadt egy magyar író, aki mindkettőt a legnagyobb stílusban megvalósította, akiből az ember egész emberi életére nézve élettartalmat meríthet. S hogy ez Prohászkaiban van meg, ez olyan istenáldás, amilyen ebben a magyar irodalomban is csak egyszer adódhat.

Függelék – Prohászka Ottokár Összegyűjtött Munkái (ÖM)

A 25 kötetes sorozat (Szent István Társulat, 1928–9) kötetei:

1. Isten és a világ. Missziós levelek
2. A keresztény bűnbánat és bűnbocsánat
3. Föld és ég. I. kötet
4. Föld és ég. II. kötet
5. A diadalmas világnézet
6. Elmélkedések az evangéliumról. I. kötet
7. Elmélkedések az evangéliumról. II. kötet. Élő vizek forrása
8. Magasságok felé
9. Világosság a sötétségben
10. Korunk lelke
11. Kultúra és terror
12. Ünnepek
13. Élet igéi. I. kötet
14. Az elme útjain
15. Hit és ész
16. Utak és állomások
17. Élet igéi. II. kötet
18. Élet igéi. III. kötet
19. Új elmélkedések
20. Az Úr házáért
21. Az igazság napszámában
22. Iránytű
23. Soliloquia. I. kötet
24. Soliloquia. II. kötet. Élet kenyere
25. Sion hegyén

A prohászka életmű ennél bővebb, azóta is kerülnek elő írások, cikkek, lelkigyakorlatok, melyeket Schütz Antal nem ismert vagy nem vett föl a fenti gyűjteménybe.